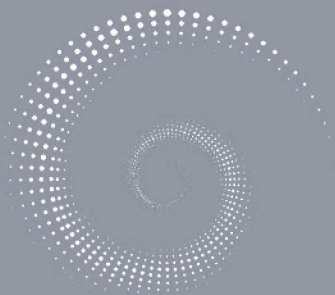

ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Ερμηνεία κατ' άρθρο

Άρθρο 16

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ

Ηλεκτρονική έκδοση

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΣΠ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ, Γ. ΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

Ιανουάριος 2023

ΚΕΝΤΡΟ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ
ΔΙΚΑΙΟΥ

ΕΡΕΥΝΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΔΙΔΑΧΗ ΤΕΛΕΣΟΥ

ΣΥΝΤΑΓΜΑ
WATCH.GR

Άρθρο 16

«1. Η τέχνη και η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες· η ανάπτυξη και η προαγωγή τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους. Η ακαδημαϊκή ελευθερία και η ελευθερία της διδασκαλίας δεν απαλλάσσουν από το καθήκον της υπακοής στο Σύνταγμα.

2. Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες.

3. Τα έτη υποχρεωτικής φοίτησης δεν μπορεί να είναι λιγότερα από εννέα.

4. Όλοι οι Έλληνες έχουν δικαίωμα δωρεάν παιδείας, σε όλες τις βαθμίδες της, στα κρατικά εκπαιδευτήρια. Το Κράτος ενισχύει τους σπουδαστές που διακρίνονται, καθώς και αυτούς που έχουν ανάγκη από βοήθεια ή ειδική προστασία, ανάλογα με τις ικανότητές τους.

5. Η ανώτατη εκπαίδευση παρέχεται αποκλειστικά από ιδρύματα που αποτελούν νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου με πλήρη αυτοδιοίκηση. Τα ιδρύματα αυτά τελούν υπό την εποπτεία του Κράτους, έχουν δικαίωμα να ενισχύονται οικονομικά από αυτό και λειτουργούν σύμφωνα με τους νόμους που αφορούν τους οργανισμούς τους. Συγχώνευση ή κατάτμηση ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων μπορεί να γίνει και κατά παρέκκλιση από κάθε αντίθετη διάταξη, όπως νόμος ορίζει.

Ειδικός νόμος ορίζει όσα αφορούν τους φοιτητικούς συλλόγους και τη συμμετοχή των σπουδαστών σ' αυτούς.

6. Οι καθηγητές των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων είναι δημόσιοι λειτουργοί. Το υπόλοιπο διδακτικό προσωπικό τους επιτελεί επίσης δημόσιο λειτουργήμα, με τις προϋποθέσεις που νόμος ορίζει. Τα σχετικά με την κατάσταση όλων αυτών των προσώπων καθορίζονται από τους οργανισμούς των οικείων ιδρυμάτων.

Οι καθηγητές των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων δεν μπορούν να παυθούν προτού λήξει σύμφωνα με το νόμο ο χρόνος υπηρεσίας τους παρά μόνο με τις ουσιαστικές προϋποθέσεις που προβλέπονται στο άρθρο 88 παράγραφος 4 και ύστερα από απόφαση συμβουλίου που αποτελείται κατά πλειοψηφία από ανώτατους δικαστικούς λειτουργούς, όπως νόμος ορίζει.

Νόμος ορίζει το όριο της ηλικίας των καθηγητών των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων· εωσότου εκδοθεί ο νόμος αυτός οι καθηγητές που υπηρετούν αποχωρούν αυτοδικαίως μόλις λήξει το ακαδημαϊκό έτος μέσα στο οποίο συμπληρώνουν το εξηκοστό έβδομο έτος της ηλικίας τους.

7. Η επαγγελματική και κάθε άλλη ειδική εκπαίδευση παρέχεται από το Κράτος

και με σχολές ανώτερης βαθμίδας για χρονικό διάστημα όχι μεγαλύτερο από τρία χρόνια, όπως προβλέπεται ειδικότερα από το νόμο, που ορίζει και τα επαγγελματικά δικαιώματα όσων αποφοιτούν από τις σχολές αυτές.

8. Νόμος ορίζει τις προϋποθέσεις και τους όρους χορήγησης άδειας για την ίδρυση και λειτουργία εκπαιδευτηρίων που δεν ανήκουν στο Κράτος, τα σχετικά με την εποπτεία που ασκείται πάνω σ' αυτά, καθώς και την υπηρεσιακή κατάσταση του διδακτικού προσωπικού τους. Η σύσταση ανώτατων σχολών από ιδιώτες απαγορεύεται.

9. Ο αθλητισμός τελεί υπό την προστασία και την ανώτατη εποπτεία του Κράτους. Το Κράτος επιχορηγεί και ελέγχει τις ενώσεις των αθλητικών σωματείων κάθε είδους, όπως νόμος ορίζει. Νόμος ορίζει επίσης τη διάθεση των ενισχύσεων που παρέχονται κάθε φορά στις επιχορηγούμενες ενώσεις σύμφωνα με τον προορισμό τους».

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ

Συναφείς διατάξεις σε άλλα συνταγματικά κείμενα.

Προσχύσαντα ελληνικά Συντάγματα: Σ. 1927 (άρθρο 21).

Αλλοδαπά Συντάγματα: γερμΣ (άρθρο 5 παρ. 3), ιταλΣ (άρθρο 33 παρ. 1), ισπΣ (άρθρο 20).

Διεθνή κείμενα: ΧάρτθεμΔικΕΕ (άρθρο 13).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλιβιζάτος Ν., *Συνεργεία τηλεοπτικών σταθμών στα γήπεδα*, ΤοΣ, 1996· Αλιβιζάτος Ν., *Σημείωμα μαρτυρικής καταθέσεως*, ΤοΣ, 1998· Αλιβιζάτος Ν., *Πέρα από το 16. Τα πριν και τα μετά*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2007· Αλιβιζάτος Ν., *Ιδιωτικά πανεπιστήμια: το κόστος της στολμίας*, ΔτΑ 77/2018· Αναστασοπούλου Ι., *Ελευθερία της τέχνης και δικαίωμα της προσωπικότητας: Διαχρονικοί επίκαιροι προβληματισμοί*, *The Art of Crime* 6/2019 (ηλεκτρονικό περιοδικό, theartofcrime.gr)· Ανθόπουλος Χ., *Ακαδημαϊκές ελευθερίες και επιλογή διδακτικού προσωπικού (γνωμ)*, ΔτΑ 29/2006· Ανθόπουλος Χ., *Η συνταγματική αρχή της πλήρους αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ και η αναδιοργάνωση της πανεπιστημιακής διοίκησης – Ο ν. 4009/2011 υπό το φως του άρθρου 16 παρ. 5 εδ. α' Συντ*, ΕφημΔΔ, 2012· Αργυρός Α., *Η ακαδημαϊκή ελευθερία και το «Πανεπιστημιακό άσυλο»*, ΝοΒ, 2011· Βενιζέλος Ε., *Τα πανεπιστημιακά όργανα κατά τον ν. 1268/1982 και η πλήρης αυτοδιοίκηση των ΑΕΙ (Συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 16 Σ. με αφορμή την ΣτΕ 3137/83 [Γ' Τμ.])*, Αρμ, 1983· Βιδάλης Τ., *Ζωή χωρίς πρόσωπο – Το Σύνταγμα και η χρήση του ανθρώπινου γενετικού υλικού*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1999· Βλαχογιάννης Α., *Σχόλιο στην ΣτΕ 1443/2017 – Το δικαίωμα ίσης πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση: σκέψεις ως προς τα*

όρια και τη μέθοδο του δικαστικού ελέγχου των νομοθετικών επιλογών στον χώρο της παιδείας, ΕφημΔΔ 2017· Βλαχόπουλος Σ., *Η ελευθερία της τέχνης – Τα όρια ενός ανεπιφύλακτου ατομικού δικαιώματος*, ΔτΑ 1/1999· Βλαχόπουλος Σ., *Υπόθεση Ανδρουλάκη (Μν)*. Μία απόφαση που δεν εκδόθηκε ποτέ, ΤοΣ, 2000· Βλαχόπουλος Σ., *Η κλωνοποίηση στην ελληνική έννομη τάξη – Από τον Αδάμ στην Dolly: Το τέλος της παραδοσιακής μορφής αναπαραγωγής*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2000· Βλαχόπουλος Σ., *Βιοϊατρικές εξελίξεις και αναθεώρηση του Συντάγματος*, ΔτΑ 10/2001· Βλαχόπουλος Σ., *Προγεννητικός έλεγχος και ατομικά δικαιώματα*, ΔτΑ 14/2002· Βλαχόπουλος Σ., «Λογοτεχνία και δίκαιο: Το Σύνταγμα ως εγγύηση ή απειλή της καλλιτεχνικής δημιουργίας», σε Α. Παπαχρίστου/Α. Μπρεδέμα (επιμ.), *Τέχνη και δίκαιο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2007· Βλαχόπουλος Σ., *Τέχνη και θρησκεία – Η αμοιβαία ανεκτικότητα ως τρόπος επίλυσης συνταγματικών συγκρούσεων*, ΔτΑ 67/2016· Βλαχόπουλος Σ., *Σύνταγμα και μη κρατικά πανεπιστήμια*, ΔτΑ 77/2018· Δαγτόγλου Π., *Πανεπιστημιακά. Σκέψεις για τα εκατόν πενήντα χρόνια του Πανεπιστημίου Αθηνών (και για τα πέντε χρόνια του «νόμου πλαισίου»)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1987· Δαγτόγλου Π., *Ατομικά δικαιώματα*, 4^η εκδ., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2012· Δαρέλλη Δ., *In Art we trust. Ελευθερία της τέχνης στις ΗΠΑ*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2016· Δαρέλλη Δ., «Ελευθερία της τέχνης», σε Σπ. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Θεμελιώδη δικαιώματα*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2017· Ευρυγένης Δ., *Πανεπιστημιακή διδασκαλία και πολιτική*, Αρμ 1975· Ευρυγένης Δ./Μανιτάκης Α., *Η συνταγματική προστασία της ιδιωτικής επαγγελματικής ή άλλης ειδικής εκπαίδευσης (Γνωμ.)*, ΕΕΕυρΔ, 1986· Θεοδόσης Γ., *Η ελευθερία της τέχνης*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2000· Καϊδατζής Α., *Η ελευθερία της επιστημονικής έκφρασης σε σύγκρουση με το δικαίωμα της προσωπικότητας – Σχόλιο στην ΜονΠρθεσσ 18134/1998 (ασφ. μέτρα)*, ΤοΣ, 1998· Καμίνης Γ., *Παρατηρήσεις επί της ΜονΠρΑθ 17115/1988*, ΕφαρμΔημΔικ 1989· Καμτσίδου Ι., *Σκέψεις σχετικά με την (αντι)συνταγματικότητα του νομικού πλαισίου για την απευθείας μετάδοση των μαθημάτων με τεχνολογικά μέσα*, ΕφημΔΔ, 2020· Κανελλοπούλου-Μπότη Μ./Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ. (επιμ.), *Βιοηθικοί προβληματισμοί*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2014· Κανελλοπούλου-Μπότη Μ./Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ. (επιμ.), *Βιοηθικοί προβληματισμοί II (Το πρόσωπο)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2016· Κανελλοπούλου-Μπότη Μ./Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ./Πρωτοπαπαδάκη Ε. (επιμ.), *Βιοηθικοί προβληματισμοί III (Το παιδί)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2018· Κανελλοπούλου-Μπότη Μ./Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ. (επιμ.), *Βιοηθικοί προβληματισμοί IV (Δεδομένα υγείας και γενετικά δεδομένα)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2019· Καργάδος Π., *Εις τα όρια της ακαδημαϊκής ελευθερίας*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1996· Κασιμάτης Γ., *Η επιστήμη υπό δικαστικήν απαγόρευσιν*, ΤοΣ, 1998· Κηπουρίδου Κ./Μηλιαπίδου Μ. (επιμ.), *Τεχνολογία και ιατρικώς υποβοηθούμενη αναπαραγωγή*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2019· Κονδύλη Μ., *Η συνταγματικότητα των διδάκτρων στις μεταπτυχιακές σπουδές – ΣτΕ 2714/2010, Τμ. Γ' (7μελής)*, ΔτΑ 57/2013· Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου Δ., «Ομιλήματα» για τις «Ώρες» του Πανεπιστημίου (ή ο λόγος για δικαιοσύνη, ευνομία και ειρήνη στα ΑΕΙ), ΕφημΔΔ, 2011· Κόρσος Δ., *Η ελευθερία της τέχνης, της επιστημονικής ερεύνης και της διδασκαλίας κατά το Σχέδιον του νέου Συντάγματος*, ΕΔΔΔ, 1975· Κόρσος Δ., «Το νομικόν όριον της ελευθερίας της τέχνης (Απόφασις Mephisto του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου)», σε *Melanges à la Memoire de Michel Dendias*, 1978· Κόρσος Δ., «Αι ελευθερίαί του

ακαδημαϊκού διδασκάλου επί της έδρας κατά το Σύνταγμα», σε *Σύμμεικτα Φ. Βεγλερή*, τόμος Ι, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1988· Κοσκινά-Σαριδάκη Α., *Το δικαίωμα στην επιστημονική έρευνα*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2013· Κοσκινά Α., *Ελευθερία της έκφρασης στην επιστημονική έρευνα: Υπάρχει χώρος για whistleblowing*, ΤοΣ, 2017· Κουλαξίζης Δ., *Η ελευθερία της διδασκαλίας ως ειδικότερη έκφανση της ελευθερίας της (ιδιωτικής) εκπαίδευσης υπό το πρίσμα του άρθρου 2 του Α' Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ*, ΔτΑ 26/2005· Κουμάντος Γ., *Το «επικίνδυνο» λεξικό*, ΤοΣ, 1998· Κουτσούκου Κ./Βαγιωνάκη Κ., *Νομικοί προβληματισμοί σχετικά με το άρθρο 16 του Συντάγματος. Υποθέσεις Μπαμπινιώτη – Ανδρουλάκη*, ΕφαρμΔημΔικ, 2001· Κουτσουπιά Ω.-Μ./Παλιούρα Ε., *Σχόλιο στην ΣτΕ Ολ 660/2018 για τον χαρακτήρα του μαθήματος των θρησκευτικών*, ΘΠΔΔ, 2018· Κριάρη-Κατράνη Ι., *Βιοϊατρικές εξελίξεις και συνταγματικό δίκαιο*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1994· Κριάρη-Κατράνη Ι., *Γενετική τεχνολογία και θεμελιώδη δικαιώματα*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1999· Κριάρη-Κατράνη Ι., *Η συνταγματική προστασία της γενετικής ταυτότητας*, ΔτΑ 10/2001· Κυρίτσος Δ., *Θεωρία και πράξη του δικαιώματος καλλιτεχνικής έκφρασης*, ΤοΣ, 2007· Λιαπικού Ε., *Το άρθρο 16 του Συντάγματος και το νομικό πλαίσιο των μετεγγραφών φοιτητών (με αφορμή την ΟλΣτΕ 1251/2015)*, ΤοΣ, 2016· Μάλλιος Ε., *Το ανθρώπινο γονιδίωμα. Γενετική έρευνα και προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2004· Μάνεσης Α., «Η συνταγματική προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας», σε Του ιδίου, *Συνταγματική θεωρία και πράξη*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1980· Μάνεσης Α., *Η ελευθερία της διδασκαλίας στα πανεπιστήμια*, σε Του ιδίου, *Δίκαιο – Σύνταγμα – Πολιτική*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1984· Μάνεσης Α., *Η επιστημονική γνώμη δεν διώκεται*, ΤοΣ, 1998· Μανιάτης Α., *Η ελευθερία του κινηματογράφου*, ΤοΣ, 2007· Μαντζούφας Π., *Ακαδημαϊκή ελευθερία – Οργανωτική και διαδικαστική θεώρηση – Το συνταγματικό πλαίσιο της εξέλιξης των πανεπιστημιακών*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1997· Μαντζούφας Π., *Η συνταγματικότητα των Προγραμμάτων Σπουδών Επιλογής και η έκταση του δικαστικού ελέγχου – Παρατηρήσεις στην ΣτΕ 2820/1999*, ΤοΣ, 2000· Μουρτοπάλλας Κ., *Ελευθερία της τέχνης και κοινοβουλευτικός έλεγχος*, syntagmawatch.gr· Νάσκου-Περράκη Π./Τζιβάρης Ι., *Το δικαίωμα στην εκπαίδευση*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2021· Ναυπλιώτης Γ., *Ατομικές ελευθερίες με ειδική συνταγματική επιφύλαξη και υπαλληλική σχέση*, ΔιοικΔικ, 1994· Ορφανουδάκης Σ., *Η εκπόνηση διδακτορικής διατριβής και η ακαδημαϊκή ελευθερία*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2000· Παναγιωτόπουλος Δ., *Συμμετοχή στην αθλητική δραστηριότητα και αθλητικά ήθη*, Διδικ, 1994· Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ., *Ζητήματα συνταγματικότητας στην εξ αποστάσεως σχολική εκπαίδευση*, ΕφημΔΔ, 2020· Πανούσης Α., *Περί του μαθήματος των θρησκευτικών μετά την ΣτΕ Ολ 660/2018*, ΘΠΔΔ, 2018· Πανταζάτος Ι., *Ο Αθλητισμός στο ισχύον Ελληνικό Σύνταγμα*, Αρμ, 2013· Παπαδημητρίου Γ., *Σύνταγμα και ελευθερία της επιστήμης*, ΤοΣ, 1992· Παπαδοπούλου Λ., *Δωρεάν, κατά το Σύνταγμα, και η ανώτατη εκπαίδευση; – Σχόλια σε τρεις δικαστικές αποφάσεις ΔΕφΠατρ 705/2010 (δίδακτρα στο ΕΑΠ), ΣΕ 2714/2010 (Γ' Τμ.), ΟΛΣΕ 2411/2012 (δίδακτρα σε μεταπτυχιακά)*, ΔτΑ 57/2013· Παπαθεοδώρου Θ., *Ο νόμος 4009/2011 για τα ΑΕΙ*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011· Παπανικολάου Π., *Ελευθερία της τέχνης και δικαίωμα της προσωπικότητας*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2008· Παπαχρήστος Ν., *Σχόλιο στην ΟλΣτΕ 2411/2012 – Πληρωμή διδάκτρων για μεταπτυ-*

χιακές σπουδές στο δημόσιο Πανεπιστήμιο, ΕφημΔΔ, 2012· Παραράς Π., *Σύνταγμα και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, (2^η εκδ.), εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2001· Παραράς Π., *Δωρεάν η παιδεία και στα Πανεπιστήμια*, ΔτΑ 57/2013· Παραράς Π., «Τα ιδιωτικά Πανεπιστήμια στην Ευρώπη», σε του ιδίου, *Res Publica II – Δικαιώματα του Ανθρώπου*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014· Παυλόπουλος Π., *Η νομική φύση των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων (Γνωμ.)*, ΤοΣ, 1990· Πουλής Π., *Εκπαιδευτικό δίκαιο και θεσμοί*, 5^η έκδ, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2011· Ρέμελης Κ., *Οι περιορισμοί της συμβατικής ελευθερίας στον επαγγελματικό αθλητισμό*, Διδικ, 1994· Ρίζος Σ., *Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνειδήσεως των Ελλήνων ως μέρος της εκπαίδευσσης (άρθρο 16 παρ. 2 Συντ.)*, ΘΠΔΔ, 2018· Ρόζος Ν., *Το μάθημα των θρησκευτικών – Σκέψεις με αφορμή τις αποφάσεις της ΟΛΣΕ 660 και 926 του 2018*, ΔτΑ 77/2018· Σαραφιανός Δ., «Άρθρο 16 Σ.», σε Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης, *Καί άρθρον ερμηνεία του Συντάγματος*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2017· Σαρμάς Ι., *Η ελευθερία ίδρυσης ιδιωτικών πανεπιστημίων ως ενωσιακό θεμελιώδες δικαίωμα – Το άρθρο 14 παρ. 3 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, ΔτΑ 77/2018· Σκουρής Β., *Η ελευθερία της διαφήμισης*, 1991· Σκουρής Β., *Δίκαιο της παιδείας*, 2^η έκδ, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1995· Σταθόπουλος Μ., *Ένα λεξικό ανάμεσα σε δικαιοσύνη και επιστήμη*, ΤοΣ, 1998· Σταθόπουλος Μ., *Η δίκη σώζει το άστοχο λήμμα*, ΤοΣ 1998· Στασινόπουλος Μ., *Η ελευθερία γνώμης των καθηγητών των ανωτάτων σχολών (η ακαδημαϊκή ελευθερία)*, ΕΔΔΔ, 1957· Στασινόπουλος Μ., *Η ακαδημαϊκή ελευθερία κατά το Σύνταγμα*, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, τόμος 53, 1978· Σταυρόπουλος Γ., *Το μάθημα των θρησκευτικών υπό το φως της πρόσφατης 660/2018 απόφασης του Συμβουλίου της Επικρατείας*, ΘΠΔΔ, 2018· Στεριάδου Κ., *Η εξέλιξη των συνταγματικών ρυθμίσεων για θέματα ανώτατης εκπαίδευσης στην Ελλάδα από το 1821 έως σήμερα*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993· Τάκης Α., *Για την ελευθερία της τέχνης*, Δοκίμιο πολιτικής και συνταγματικής θεωρίας, εκδ. Σαβάλλα, Αθήνα 2008· Ταλιαδούρος Σ., *Η αναθεώρηση του άρθρου 16 του Συντάγματος – Ανάγκη πρόβλεψης της δυνατότητας ίδρυσης και λειτουργίας μη κρατικών Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων*, ΘΠΔΔ, 2017· Τζωρτζάτου Ο., *Η προστασία των ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων της υγείας στη βιοιατρική έρευνα*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2015· Τσακυράκης Σ., *Σατανικό λεξικό*, ΤοΣ, 1998· Τσακυράκης Σ., *Θρησκεία κατά τέχνης*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2005· Τσάτσος Κ., «Η ακαδημαϊκή ελευθερία», σε *Αφορισμοί και διαλογισμοί*, 1972· Τσάτσος Δ., *Το Σύνταγμα και η ανώτατη παιδεία (Δώδεκα επισημάνσεις για το νομικό και πολιτικό νόημα της σχετικής αντιδικίας)*, Δίκαιο και Πολιτική 6/1983· Τσιλιώτης Χ., *Η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων από την δικαστική εξουσία μέσα από τις διατάξεις του ιδιωτικού δικαίου – Σχόλιο στην υπ' αριθμ. 13/1999 απόφαση της ΟΛΑΠ*, ΔτΑ 8/2000· Φασουλής Κ., *Η ελευθερία της διδασκαλίας ως δικαίωμα και υποχρέωση άσκησης του εκπαιδευτικού καθήκοντος στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση*, ΤοΣ, 2007· Φραγκοπούλου Ε., *Η παιδεία και η συνταγματική της κατοχύρωση*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1986· Χουβαρδός Γ., *Η ελευθερία της διδασκαλίας, της τέχνης και της επιστήμης και η συμμετοχή των φοιτητών εις την διοίκηση των Πανεπιστημίων*, 1977· Χρυσόγονος Κ., *Το Σύνταγμα και ο Ν. 4009/2011 για τη δομή και λειτουργία των ΑΕΙ*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2011· Χρυσόγονος Κ./Βλαχόπου-

λος Σ., *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, 4^η έκδ., εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2017· Bizer J., *Forschungsfreiheit und informationelle Selbstbestimmung*, 1992· Dickert T., *Naturwissenschaften und Forschungsfreiheit*, Duncker und Humblot, Berlin 1991· Häberle P., *Die Freiheit der Wissenschaften im Verfassungsstaat*, AöR 110 (1985)· Habermas J., *Die Zukunft der menschlichen Natur. Auf dem Weg zu einer liberalen Eugenik*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2001· Iliadou E., *Forschungsfreiheit und Embryonenschutz – Eine verfassungs – und europarechtliche Untersuchung der Forschung an Embryonen*, Duncker und Humblot, Berlin 1999· Kleindiek R., *Wissenschaft und Freiheit in der Risikogesellschaft. Eine grundrechtsdogmatische Untersuchung zum Normbereich von Art. 5 Abs. 3 Satz 1 des Grundgesetzes*, Duncker und Humblot (Schriften zum Öffentlichen Recht 745), Berlin 1998· Knies W., *Schranken der Kunstfreiheit als verfassungsrechtliches Problem*, C. H. Beck Verlag, München 1967· Lerche P., "Verfassungsrechtliche Aspekte der Gentechnologie", σε R. Lukes/R. Scholz (Hrsg.), *Rechtsfragen der Gentechnologie*, Carl Heymanns Verlag, Köln u.a. 1986· Lorenz D., "Wissenschaft darf nicht alles! Zur Bedeutung der Rechte anderer als Grenze grundrechtlicher Gewährleistung", σε P. Badura/R. Scholz (Hrsg.), *Wege und Verfahren des Verfassungslebens*, Festschrift für P. Lerche, C. H. Beck Verlag, München 1993· Manitakis A., *Le respect de la valeur humaine comme limite et règle de jugement de l'expérimentation biomédicale*, σε Journées de la Société de Législation Comparée 1992· Müller F., *Freiheit der Kunst als Problem der Grundrechtsdogmatik*, Duncker und Humblot, Berlin 1969· Vlachopoulos S., *Kunstfreiheit und Jugendschutz*, Duncker und Humblot (Schriften zum Öffentlichen Recht 698), Berlin 1996· Vlachopoulos S., "Art and Religion. The mutual tolerance as a way to resolve constitutional conflicts", σε *Annuaire International des Droits de l' Homme IV 2009*, Ant. N. Sakkoulas –Bruylant, Athenes – Bruxelles, 2009.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. Ελευθερία της τέχνης	7
II. Επιστημονική ελευθερία	15
III. Ελευθερία της έρευνας	22
IV. Ελευθερία της διδασκαλίας	22
V. Ακαδημαϊκή ελευθερία	25
VI. Παιδεία	30
VII. Αθλητισμός.....	37

I. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

A. Η εφαρμογή της συνταγματικής διάταξης του άρθρου 16 παρ. 1¹ περί ελευθερίας της τέχνης προϋποθέτει, καταρχάς, τον ορισμό της έννοιας «τέχνη», αφού, ό,τι δεν μπορεί να ορισθεί, δεν μπορεί και να προστατευθεί. Συνεπώς (και σε αντίθεση με μία γνώμη που υποστηρίχθηκε μεταπολεμικώς στη γερμανική νομική θεωρία²), από το ατομικό δικαίωμα της ελευθερίας της τέχνης δεν απορρέει απαγόρευση αλλά, αντιθέτως, υποχρέωση ορισμού της τέχνης.

Κατά την προσπάθεια ορισμού της τέχνης, ο ερμηνευτής και εφαρμοστής του δικαίου οφείλουν να λαμβάνουν υπόψη τους τις ακόλουθες κατευθυντήριες αρχές: Πρώτον, ο ορισμός της τέχνης θα πρέπει να είναι ευρύς, ώστε να «αποτυπωθεί» και σε νομικό επίπεδο η ποικιλομορφία και η δυναμική του φαινομένου της τέχνης και να μην αποκλεισθούν τα νέα καλλιτεχνικά ρεύματα και είδη. Δεύτερον (και όσον αφορά την αμυντική λειτουργία του ατομικού δικαιώματος), δεν μπορεί να τεθεί ως προϋπόθεση για την εφαρμογή του άρθρου 16 παρ. 1 Σ. η ιδιαίτερη καλλιτεχνική αξία και η υψηλή ποιοτική στάθμη του εκάστοτε έργου. Μια τέτοια προϋπόθεση θα ήταν εσφαλμένη τόσο λόγω του αναπόφευκτα υποκειμενικού χαρακτήρα τέτοιων αξιολογήσεων όσο και, κυρίως, λόγω του κινδύνου να καταστεί η κρατική εξουσία (διοίκηση, δικαστής) κριτής της τέχνης, αναιρώντας κατ' αυτόν τον τρόπο την ουσία της καλλιτεχνικής ελευθερίας. Εξάλλου, στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί και η τελολογική ερμηνεία της διάταξης του άρθρου 16 παρ. 1 Σ., η οποία (στην αμυντική της λειτουργία) αποσκοπεί πρωτίστως στην προστασία της καλλιτεχνικής προσπάθειας ως τρόπου έκφρασης της ανθρωπίνης προσωπικότητας, ανεξάρτητα από το αισθητικό της αποτέλεσμα. Τρίτον, τέχνη δεν είναι αναγκαστικά κάθε έργο που χαρακτηρίζεται ως τέτοιο από τον δημιουργό του (αφού το πεδίο εφαρμογής ενός ατομικού δικαιώματος θα πρέπει να καθορίζεται με αντικειμενικά κριτήρια και όχι με βάση την προσωπική αντίληψη του εκάστοτε φορέα του), όπως επίσης μόνο αποφασιστικό κριτήριο δεν μπορεί να είναι η άποψη της καλλιτεχνικής κοινότητας γενικά ή μεμονωμένων ειδικών της τέχνης (η απόλαυση ενός ατομικού δικαιώματος δεν επιτρέπεται να εξαρτάται αποκλειστικά από τη γνώμη τρίτων προσώπων, έστω και «ειδημόνων»). Αυτονόητο είναι, ωστόσο, ότι θα πρέπει να συνεκτιμάται η γνώμη τόσο του δημιουργού του έργου όσο και της καλλιτεχνικής κοινότητας και των ειδικών (κριτικοί, ιστορικοί τέχνης κ.λπ.), έχοντας πάντα υπόψη

¹ Για τις προπαρασκευαστικές εργασίες της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων σε σχέση με το άρθρο 16 παρ. 1 Σ. (αντίστοιχη διάταξη υφίστατο και στο άρθρο 21 του Συντάγματος του 1927, δεν επαναλήφθηκε, όμως, στο Σύνταγμα του 1952), βλ., αντί άλλων, Κ. Στεριάδου, *Η εξέλιξη των συνταγματικών ρυθμίσεων για θέματα ανώτατης εκπαίδευσης στην Ελλάδα από το 1821 έως σήμερα*, 1993, σελ. 159 επ.

² Βλ. W. Knies, *Schranken der Kunstfreiheit als verfassungsrechtliches Problem*, 1967, σελ. 217 επ.

τον υποκειμενικό χαρακτήρα των απόψεων αυτών. Και, τέταρτον, κατά τον ορισμό της τέχνης θα πρέπει να αποφεύγεται ο «πειρασμός» της παράκαμψης του δυσεπίλυτου ζητήματος των ορίων της καλλιτεχνικής ελευθερίας μέσω του ανάλογου περιορισμού της έννοιας της τέχνης. Δεν είναι λ.χ. μεθοδολογικά ορθό να αποκλείονται εξ ορισμού όλα τα υβριστικά και «προκλητικού περιεχομένου» έργα από την έννοια της τέχνης³, αποφεύγοντας έτσι το ζήτημα της χάραξης των περιορισμών της ελευθερίας της τέχνης σε περίπτωση σύγκρουσής της με το ατομικό δικαίωμα της προσωπικότητας (άρθρο 5 παρ. 1 Σ.) και την προστασία της νεότητας (21 παρ. 3 Σ.) αντίστοιχα.

- 3 Με βάση τις κατευθυντήριες αυτές αρχές και λαμβάνοντας υπόψη ότι μέχρι σήμερα δεν κατέστη δυνατό να διατυπωθεί ένας γενικά αποδεκτός ορισμός της τέχνης, εύκολα γίνεται αντιληπτό γιατί το γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο⁴ «παραιτήθηκε» της προσπάθειας διατύπωσης ενός γενικού ορισμού που να καλύπτει το σύνολο του φαινομένου «τέχνη» και –προκειμένου να διαπιστώσει εάν το κάθε *συγκεκριμένο* έργο φέρει την καλλιτεχνική ιδιότητα– χρησιμοποίησε ταυτόχρονα τρεις ορισμούς, ο καθένας από τους οποίους καταλαμβάνει ορισμένες ειδικότερες εκφάνσεις και χαρακτηριστικά της τέχνης: Η τέχνη ως κάθε έργο που ανήκει σε ένα αναγνωρισμένο καλλιτεχνικό είδος, όπως ποίηση, ζωγραφική, γλυπτική κ.λπ. (ορισμός που αποκλείει τα πρωτοεμφανιζόμενα και, ως εκ του λόγου τούτου, μη εισέτι αναγνωρισθέντα καλλιτεχνικά είδη, παρότι κατά τεκμήριο χρήζουν μείζονος προστασίας⁵), η τέχνη ως το πρωτότυπο αποτέλεσμα της ανθρώπινης δημιουργικής φαντασίας⁶ (ορισμός που, λόγω του θεωρητικού του χαρακτήρα, υπολείπεται σε πρακτική αξία) και, τέλος, η τέχνη ως το ανθρώπινο δημιούργημα που επιδέχεται και χρήζει πολλαπλής ερμηνείας και όχι μονοσήμαντης θεώρησης (όπως πράγματι συμβαίνει σε πολλά, όχι, όμως, όλα τα καλλιτεχνικά έργα, αλλά και σε άλλα δημιουργήματα μη καλλιτεχνικού χαρακτήρα, π.χ. διφορούμενη γνώμη). Η συνδυασμένη εφαρμογή των ορισμών αυτών –παρά τα επιμέρους μειονεκτήματά τους και έχοντας πάντα υπόψη ότι κανένας από αυτούς δεν

³ Βλ., όμως, την ΜονΠρωτΑθ 17115/1988, ασφ. μέτρα (ΕφαρμΔημΔικ 1989, σελ. 216 [225 επ.]), η οποία δέχθηκε ότι δεν μπορεί να γίνει επίκληση της ελευθερίας της τέχνης, λόγω του «προκλητικού» περιεχομένου της ταινίας του Μάρτιν Σκορτσέζε «Ο τελευταίος πειρασμός».

⁴ BVerfGE 67,213 [225 επ.].

⁵ Ο ορισμός αυτός προϋποθέτει ότι υπάρχει ένας εκ των προτέρων γνωστός κατάλογος καλλιτεχνικών ειδών, παραδοχή, ωστόσο, καθόλου αυτονόητη. Βλ. λ.χ. ΑΠ 446/1999 (NoB 1999, σελ. 1184 επ.) και ΠολΠρωτΒερ 237/1991 (ΕΕμπΔ 1991, σελ. 724 επ.) για τον καλλιτεχνικό χαρακτήρα των σχεδίων ενδυμάτων και των σχεδίων παιδικών παιχνιδιών αντίστοιχα.

⁶ Βλ. και ΜονΠρωτΑθ, ασφ. μέτρα (ΤοΣ 2000, σελ. 572 [578]): «*Τέχνη κατά την έννοια της διατάξεως αυτής [άρθρο 16 παρ. 1 Σ], είναι κάθε δημιουργική έκφραση της ανθρώπινης φαντασίας*» (υιοθετώντας τον σχετικό ορισμό του Π. Δαγτόγλου, *Ατομικά δικαιώματα*, 4^η εκδ. 2012, αρ. περ. 915).

καταλαμβάνει το σύνολο των καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων– μπορεί να αποτελέσει ένα καταρχήν κριτήριο για τη διακρίβωση της καλλιτεχνικής ή μη ιδιότητας ενός έργου στην κάθε συγκεκριμένη περίπτωση⁷.

Β. Στο προστατευόμενο πεδίο του άρθρου 16 παρ. 1 Σ. υπάγεται όχι μόνον η ανενόχλητη δημιουργία του καλλιτεχνικού έργου, αλλά και η διάδοσή του με κάθε πρόσφορο μέσο και τρόπο, ενώ σε πολλές περιπτώσεις δημιουργία και διάδοση του καλλιτεχνικού έργου αποτελούν μία ενιαία διαδικασία (π.χ. θεατρική παράσταση). Άλλο, βέβαια, είναι το ζήτημα ότι οι περιορισμοί της ελευθερίας της τέχνης είναι πιο έντονοι στο στάδιο της διάδοσης του καλλιτεχνικού έργου, διότι τότε μπορεί να τεθεί πρακτικά και το ζήτημα της σύγκρουσης με άλλα έννομα αγαθά.

Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι η διάταξη του άρθρου 16 παρ. 1 Σ. θεσπίσθηκε προκειμένου να προστατευθεί η καλλιτεχνική δραστηριότητα από αυθαίρετες επεμβάσεις της κρατικής εξουσίας, λόγω του «επικίνδυνου», «προκλητικού», «ανατρεπτικού» κ.λπ. περιεχομένου του καλλιτεχνικού έργου. Συνεπώς, η ελευθερία της τέχνης δεν μπορεί να απαλλάξει τον καλλιτέχνη από την υποχρέωση τήρησης των γενικών νόμων, οι οποίοι είναι ανεξάρτητοι από το περιεχόμενο του καλλιτεχνικού έργου και ισχύουν για τον κάθε πολίτη⁸. Ο ηθοποιός και ο θεατρικός επιχειρηματίας δεν μπορούν λ.χ. να επικαλεσθούν την ελευθερία της τέχνης προκειμένου να απαλλαγούν από την τήρηση των διατάξεων περί πυρασφάλειας της θεατρικής αίθουσας. Στην περίπτωση αυτή – αλλά και σε άλλες παρόμοιες, π.χ. ζωγραφική στον τοίχο ξένης οικίας⁹– δεν τίθεται καν ζήτημα εφαρμογής του άρθρου 16 παρ. 1 Σ. και, επομένως, ούτε θέμα σύγκρουσης με άλλα έννομα αγαθά και χάραξης των ορίων της καλλιτεχνικής ελευθερίας (αφού η σύγκρουση της καλλιτεχνικής ελευθερίας με άλλα έννομα αγαθά και η χάραξη των

⁷ Για τον ορισμό της τέχνης και τη σχετική προβληματική –η οποία δεν μπορεί να εξαντληθεί με απαιτήσεις πληρότητας στο πλαίσιο του παρόντος σχολιασμού– βλ. Γ. Θεοδόση, *Η ελευθερία της τέχνης*, 2000, σελ. 26 επ.· Σ. Βλαχόπουλο, *Η ελευθερία της τέχνης – Τα όρια ενός ανεπιφύλακτου ατομικού δικαιώματος*, ΔτΑ 1/1999, σελ. 73 [76 επ.]. Σ. Τσακουράκη, *Θρησκεία κατά τέχνης*, 2005, σελ. 214 επ.· R. Scholz, "Art. 5 Abs. 3 (Freiheit der Kunst, Wissenschaft, Forschung und Lehre)", σε Maunz T./Dürig G./ Herzog R./Scholz R. (Hrsg.), *GG- Kommentar*, Band I, 2011, αρ. περ. 29. Βλ., επίσης, από τη νομολογία των ποινικών δικαστηρίων (στο πλαίσιο του ποινικού κολασμού των άσεμνων εντύπων, με την εξαίρεση των έργων τέχνης, σύμφωνα με τα άρθρα 29 και 30 του ν. 5060/1931), Εφθεσσαλ 1178/1972 (ΠοινΧρ 1972, σελ. 796 επ.)· Πλημμλαρ 3654/1986 (ΠοινΧρ 1986, σελ. 950 επ., με παρατηρήσεις Ι.Γιαννίδη).

⁸ Βλ. Π. Δαγτόγλου, *Ατομικά δικαιώματα*, ό.π., αρ. περ. 924. Βλ. επίσης ΜονΠρωτΑθ 383/2009 (ασφ. Μέτρα) ΔιΜΕΕ 2008, σελ. 517 [518]. Σ. Βλαχόπουλο, *Η ελευθερία της τέχνης*, ό.π., σελ. 73 [89 επ.], με περαιτέρω παραπομπές στη βιβλιογραφία.

⁹ Πρβλ. BVerfG, NJW 1984, σελ. 1293 επ.

περιορισμών της προϋποθέτει, κατά λογική αναγκαιότητα, ότι μία πράξη εμπίπτει στο προστατευόμενο πεδίο της ελευθερίας της τέχνης).

- 6 Γ. Φορείς του ατομικού δικαιώματος της καλλιτεχνικής ελευθερίας είναι όλα τα φυσικά πρόσωπα (και όχι μόνον οι έλληνες πολίτες) και, πιο συγκεκριμένα, όλοι όσοι συμμετέχουν –καθ' οιονδήποτε τρόπο– στην καλλιτεχνική δραστηριότητα. Συνεπώς, το άρθρο 16 παρ. 1 Σ. μπορούν να το επικαλεσθούν τόσο ο ίδιος ο καλλιτέχνης, όσο και οι αποδέκτες του καλλιτεχνικού έργου¹⁰ (π.χ. κοινό μιας θεατρικής παράστασης, αναγνώστες ενός λογοτεχνικού έργου). Το ίδιο ισχύει και για τα πρόσωπα, τα οποία επαγγελματικά μεριμνούν για τη διάδοση του καλλιτεχνικού έργου (π.χ. ιδιοκτήτης της κινηματογραφικής αίθουσας, εκδότης κ.ο.κ.), μόνο που στην περίπτωση αυτή τίθεται το γενικότερο ζήτημα της συρροής περισσότερων ατομικών δικαιωμάτων (ζήτημα για το οποίο θα γίνει λόγος αμέσως κατωτέρω). Τέλος, επίκληση της καλλιτεχνικής ελευθερίας μπορεί να γίνει και από νομικά πρόσωπα, ακόμα και από νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου (π.χ. ΑΕΙ που διοργανώνει καλλιτεχνική εκδήλωση).
- 7 Όσον αφορά τους αποδέκτες του ατομικού δικαιώματος της καλλιτεχνικής ελευθερίας, αυτοί θα πρέπει να εντοπισθούν προεχόντως στους φορείς της κρατικής εξουσίας και, μάλιστα, ανεξάρτητα από την οργάνωσή τους κατά το σύστημα του δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου, δεδομένου ότι η ιδιωτικοποίηση (π.χ. μετατροπή νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου σε νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου) δεν επιτρέπεται να καταλήξει στον περιορισμό του πεδίου ισχύος των ατομικών δικαιωμάτων. Η ελευθερία της τέχνης μπορεί να αποκτήσει σημασία και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών¹¹, κυρίως ως ερμηνευτικό κριτήριο για τη διάγνωση των εννόμων σχέσεων του ιδιωτικού δικαίου, όπως κατά την ερμηνεία των συμβάσεων που συνάπτουν οι καλλιτέχνες με επαγγελματίες του χώρου (π.χ. εκδότες) για την παραγωγή και τη διάδοση καλλιτεχνικού έργου. Θα πρέπει, όμως, να λαμβάνεται πάντοτε υπόψη η ιδιαίτερη φύση του ιδιωτικού δικαίου, το οποίο στηρίζεται στην αρχή της ελευθερίας των συμβάσεων (πρβλ. και τη διατύπωση του άρθρου 25 παρ. 1 εδ. γ' Σ., ύστερα από την αναθεώρηση του 2001: «*Τα δικαιώματα αυτά [ατομικά και κοινωνικά] ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών στις οποίες προσιδιάζουν*»).

¹⁰ Ομοίως όπως εδώ η ΜονΠρωτΑθ 5208/2000, ασφ. μέτρα (ΤοΣ 2000, σελ. 572 [578, 581]).

¹¹ Είναι επομένως εσφαλμένη στη γενικότητά της η παραδοχή της ΑΠ 707/2004, κατά την οποία «το άρθρο 16 παρ. 1 του Συντάγματος καθιερώνει μεν την ελευθερία της τέχνης, πλην το παρεχόμενο από την διάταξη αυτή σχετικό δικαίωμα ισχύει μόνον στην σχέση μεταξύ κράτους και ατόμου και όχι στην σχέση ατόμου και ατόμου». Σε κάθε περίπτωση, στην υπόθεση της ΑΠ 707/2004 επρόκειτο για σχέση κράτους – ατόμου και πιο συγκεκριμένα, για την επιβολή ποινικών κυρώσεων λόγω εξύβρισης καλλιτέχνη από καλλιτέχνη.

Δ. Η ελευθερία της τέχνης κατοχυρώνεται μεν χωρίς επιφύλαξη του νόμου στο άρθρο 16 παρ. 1 Σ., μπορεί, ωστόσο, να περιορισθεί (όπως και όλα τα «ανεπιφύλακτα», κατά το γράμμα του Συντάγματος, ατομικά δικαιώματα)¹² για λόγους προστασίας άλλων εννόμων αγαθών, τα οποία ομοίως τυγχάνουν συνταγματικής κατοχύρωσης (π.χ. προστασία της νεότητας [άρθρο 21 παρ. 3 Σ.], προστασία της προσωπικότητας [άρθρο 5 παρ. 1 Σ.] είτε ατομικώς είτε ως μέλους εθνικής, θρησκευτικής κ.λπ. ομάδας^{13, 14}). Δεδομένου, εξάλλου, ότι στο Σύνταγμα δεν υφίσταται καμία ιεράρχηση των συνταγματικών διατάξεων μεταξύ τους¹⁵ [με την εξαίρεση της απόλυτης υπεροχής της ανθρω-

¹² Βλ. όμως και την επιχειρηματολογία του Σ. Τσακυράκη, *Θρησκεία κατά τέχνης*, ό.π., *passim*, ο οποίος υποστηρίζει –στηριζόμενος στην ανεπιφύλακτη συνταγματική κατοχύρωση της καλλιτεχνικής ελευθερίας– ότι η ελευθερία της τέχνης δεν περιορίζεται και δεν επιτρέπεται η επιβολή κυρώσεων για το περιεχόμενο ενός καλλιτεχνικού έργου. Για έναν κριτικό διάλογο με την άποψη του Σ. Τσακυράκη, βλ. S. Vlachopoulos, «Art and religion», σε *Annuaire International des Droit de l'Homme IV 2009*, σελ. 325 [329επ.].

¹³ Βλ., αντί άλλων, τη θεμελιώδη BVerfGE 30, 173 [193] (υπόθεση Mephisto) και, από την ελληνική νομολογία, τη ΣτΕ 2568/1981: Απορρίπτεται ως αβάσιμος ο ισχυρισμός της παρεμβαίνουσας ότι χάριν της τέχνης είναι συνταγματικώς ανεκτές οι επεμβάσεις στα άληθ, δεδομένου ότι η «προστασία της τέχνης νοείται υπάρχουσα ουχί επί ζημιά άλλων προστατευόμενων ωσαύτως υπό του Συντάγματος αγαθών». Βλ. και ΑΠ 707/2004: «...το δικαίωμα τούτο [της ελευθερίας της τέχνης] δεν λειτουργεί χωρίς περιορισμούς και σχετικοποιείται, ειδικότερα δε η εν λόγω διάταξη [άρθρο 16 παρ. 1 Σ] δεν δίδει το δικαίωμα εις οιονδήποτε να διαπράττει εγκλήματα». Για τους περιορισμούς της ελευθερίας της τέχνης, βλ. επίσης Γ. Θεοδόση, *Η ελευθερία της τέχνης*, ό.π., σελ. 77 επ. και S. Vlachopoulos, *Kunstfreiheit und Jugendschutz*, 1996, σελ. 139 επ., με περαιτέρω παραπομπές στη βιβλιογραφία και νομολογία.

¹⁴ Στο σημείο αυτό ανακύπτουν, ωστόσο, τα ακόλουθα ερωτήματα: Ποια είναι τα συνταγματικώς προστατευόμενα έννομα αγαθά; Εκτός από αυτά που κατοχυρώνονται ρητώς στο συνταγματικό κείμενο, υπάρχουν και άλλα συνταγματικά αγαθά που συνάγονται ερμηνευτικά και, εάν ναι, βάσει ποιων ερμηνευτικών κριτηρίων; Αποτελεί λ.χ. η προστασία των συμβόλων του Κράτους [άρθρο 181 Π.Κ.] ή η δημόσια αιδώς συνταγματικώς προστατευόμενα έννομα αγαθά, τα οποία θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν περιορισμούς της ελευθερίας της τέχνης; Για μια εισαγωγή στη σχετική προβληματική βλ. Σ. Βλαχόπουλο, *Η ελευθερία της τέχνης*, ό.π., σελ. 73 [91 επ.].

¹⁵ Για τη μη ύπαρξη ιεραρχικής σχέσης μεταξύ των συνταγματικών διατάξεων (και, κατ' επέκταση, μεταξύ των εννόμων αγαθών που προστατεύονται από τις διατάξεις αυτές) βλ., αντί άλλων, Α. Μάνεση, *Ατομικές ελευθερίες*, 4^η εκδ., 1982, σελ. 43· Π. Παυλόπουλο, *Δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων ή δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας του Συντάγματος*, ΝοΒ, 1988, σελ. 13 [20 επ.]. Δ. Τσάτσο/Β. Σκουρή/Φ. Σπυρόπουλο, *Ελευθερία του τύπου και προστασία του ατόμου από την επεξεργασία προσωπικών πληροφοριών (Γνωμ.)*, ΤοΣ, 1998, σελ. 497 [513 επ.]. Πρβλ., όμως, την εκτενώς τεκμηριωμένη θέση του Γ. Κασιμάτη περί ουσιαστικής (όχι τυπικής) υπεροχής των θεμελιωδών αρχών του Συντάγματος έναντι των λοιπών συνταγματικών κανόνων (Γ. Κασιμάτη, «Ερμηνεία του άρθρου 1 Σ.», σε Γ. Κασιμάτης/Κ. Μαυριάς, *Ερμηνεία του Συντάγματος Ι*, [2^η εκδ.], 2003, αρ. περ. 34 επ.).

πινης αξιοπρέπειας, άρθρο 2 παρ. 1 Σ.), εάν η ελευθερία της τέχνης συγκρουσθεί¹⁶ με άλλο ατομικό δικαίωμα ή συνταγματικό έννομο αγαθό, τότε θα πρέπει να επιχειρηθεί από τον ερμηνευτή και εφαρμοστή του δικαίου η πρακτική εναρμόνιση των αντιτιθέμενων έννομων αγαθών («*praktische Konkordanz*» κατά την έκφραση του *K. Hesse*¹⁷) ή, άλλως, η και για τα δύο αγαθά επωφελέστερη εξισορρόπηση («*nach beiden Seiten hin schonendster Ausgleich*» κατά την έκφραση του *P. Lerche*¹⁸). Συνεπώς, κανένα από τα έννομα αγαθά δεν επιτρέπεται να «θυσιασθεί» ολοκληρωτικά υπέρ του άλλου¹⁹ αλλά, αντιθέτως, θα πρέπει να υποστούν αμοιβαίες υποχωρήσεις, ώστε να διατηρηθούν και τα δύο το μεγαλύτερο δυνατό μέρος της κανονιστικής τους εμβέλειας. Τούτο προϋποθέτει, κατά κανόνα, μια στάθμιση *στην κάθε συγκεκριμένη περίπτωση*, με την οποία θα κριθεί εάν υπερισχύει η ελευθερία της τέχνης ή το αντιτιθέμενο έννομο αγαθό. Η στάθμιση αυτή θα πρέπει να διενεργηθεί βάσει κριτηρίων όπως, αφενός, η βαρύτητα προσβολής του αντιτιθέμενου έννομου αγαθού από το καλλιτεχνικό έργο και, αφετέρου, η ένταση του περιορισμού του καλλιτεχνικού έργου (λ.χ. ολοκληρωτική απαγόρευση κυκλοφορίας ενός έργου ή απαγόρευση μετάδοσής του στην τηλεόραση πριν από μια συγκεκριμένη νυκτερινή ώρα;)²⁰. Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι η

¹⁶ Το πρόβλημα της σύγκρουσης (μεταξύ ελευθερίας της τέχνης και άλλων εννόμων αγαθών) μπορεί να ανακύψει στην πράξη κατά την εφαρμογή πληθώρας νομοθετικών διατάξεων. Βλ. λ.χ. το άρθρο 29 του ν. 5060/1931 (απαγόρευση κυκλοφορίας άσεμνων εντύπων) και το άρθρο 30 του ίδιου νόμου (εξάιρεση από την απαγόρευση αυτή των έργων τέχνης ή επιστήμης), άρθρο 3 παρ. 14 περ. α' του ν. 2328/1995 (περιορισμοί στη μετάδοση ραδιοηλεκτρονικών εκπομπών για λόγους προστασίας της νεότητας). Βλ., επίσης, τα άρθρα 361 επ. Π.Κ. (εγκλήματα κατά της τιμής) και το άρθρο 367 παρ. 1 Π.Κ., σύμφωνα με το οποίο δεν συνιστούν άδικη πράξη «*οι εκδηλώσεις που γίνονται... για την διαφύλαξη (προστασία) δικαιώματος ή από άλλο δικαιολογημένο ενδιαφέρον*».

¹⁷ *K. Hesse, Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland* (17. Auflage), 1990, αρ. περ. 72. Για την αρχή της «πρακτικής εναρμόνισης» (ή «αρμονίας») βλ. και Φ. Σπυρόπουλο, *Η ερμηνεία του Συντάγματος – Εφαρμογή ή υπέρβαση της παραδοσιακής μεθοδολογίας του δικαίου*, 1999, σελ. 143 επ.

¹⁸ *P. Lerche, Übermass und Verfassungsrecht. Zur Bindung des Gesetzgebers an die Grundsätze der Verhältnismässigkeit und der Erforderlichkeit* (2. Auflage), Keip Verlag, 1999, σελ. 153.

¹⁹ Βλ., όμως, την ΜονΠρωτΑθ 17115/1988, ασφ. μέτρα (ΕφαρμΔημΔικ 1989, σελ. 216 επ., με κριτικές παρατηρήσεις Γ. Καμίνη), κατά την οποία το θρησκευτικό συναίσθημα υπερέχει απολύτως της ελευθερίας της τέχνης (υπόθεση της κινηματογραφικής ταινίας του Μ. Σκορτσέζε «Ο τελευταίος πειρασμός»).

²⁰ Για τα κριτήρια της στάθμισης στις περιπτώσεις σύγκρουσης της ελευθερίας της τέχνης με την προστασία της νεότητας και την προστασία της προσωπικότητας, βλ., αντίστοιχα, Σ. Βλαχοπούλου, *Η ελευθερία της τέχνης*, ό.π., σελ. 73 [105 επ.] και *Idem, Υπόθεση Ανδρουλάκη (Μν). Μία απόφαση που δεν εκδόθηκε ποτέ*, ΤοΣ, 2000, σελ. 543 [568 επ.]. *Idem*, «Art and Religion», ό.π., σελ. 325 [331-332]. Γενικότερα για τη στάθμιση σε συνταγματικό επίπεδο, βλ., αντί άλλων, Κ. Στρατηλάτη, *Η συγκεκριμένη στάθμιση των συνταγματικών αξιών κατά τη δικαστική ερμηνεία του Συντάγματος*, ΤοΣ, 2001, σελ.

Ολομέλεια του Αρείου Πάγου, σε απόφασή της²¹ (υπόθεση λεξικού Μπαμπινιώτη) που αφορούσε τη σχέση των ατομικών δικαιωμάτων του άρθρου 16 παρ. 1 Σ. με το δικαίωμα της προσωπικότητας (άρθρο 5 παρ. 1 Σ.), ακολούθησε –κατά πλειοψηφία– μία άλλη μέθοδο: Δέχθηκε ότι τα ατομικά δικαιώματα του άρθρου 16 παρ. 1 Σ. υπερισχύουν σε κάθε περίπτωση του δικαιώματος της προσωπικότητας, εκτός εάν θίγεται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Ανεξάρτητα, πάντως, από τις όποιες μεθοδολογικές αντιρρήσεις, η υπεροχή της επιστημονικής ελευθερίας στην κριθείσα υπόθεση ήταν αναμφισβήτητη και, επομένως, η απόφαση του Αρείου Πάγου κατ' αποτέλεσμα ορθή (βλ. αναλυτικά κατωτέρω, στο κεφάλαιο περί επιστημονικής ελευθερίας).

Όταν η καλλιτεχνική δραστηριότητα συνιστά άσκηση και άλλου ατομικού δικαιώματος, για το οποίο ισχύουν εντονότεροι (κατά το γράμμα του Συντάγματος) περιορισμοί, ανακύπτει το ζήτημα της συρροής: Όταν λ.χ. ένα καλλιτεχνικό έργο περιέχει ταυτόχρονα και διατύπωση γνώμης, θα ισχύσουν οι ανωτέρω εκτεθέντες περιορισμοί της καλλιτεχνικής ελευθερίας (υποχώρηση, υπό προϋποθέσεις, μόνο σε περίπτωση σύγκρουσης με άλλα συνταγματικά έννομα αγαθά) ή, αντιθέτως, οι περιορισμοί της ελευθερίας της γνώμης, η οποία έχει κατοχυρωθεί στο ελληνικό Σύνταγμα με γενική επιφύλαξη υπέρ του νόμου (κατ' άρθρο 14 παρ. 1 Σ.: «... τηρώντας τους νόμους του Κράτους»); Ορθότερο είναι να εφαρμοσθούν οι λιγότερο έντονοι περιορισμοί της ελευθερίας της τέχνης, αφού υπό διαφορετική ερμηνευτική εκδοχή καταλήγουμε στο άτοπο αποτέλεσμα, η ταυτόχρονη άσκηση περισσότερων ατομικών δικαιωμάτων (εν προκειμένω: Ελευθερία της τέχνης και ελευθερία έκφρασης της γνώμης) να συνεπάγεται μείωση της συνταγματικής προστασίας²². Το ίδιο θα πρέπει να ισχύσει και σε άλλες περιπτώσεις συρροών, όπως λ.χ. με την επαγγελματική ελευθερία του εκδότη ενός λογοτεχνικού βιβλίου²³.

9

494 επ., με περαιτέρω παραπομπές.

²¹ ΑΠ 13/1999, Ολομ (ΤοΣ 1999, σελ. 253 επ. = ΔτΑ 8/2000, σελ. 981 επ.).

²² Βλ γενικότερα και P. Lerche, "Grundrechtsschranken", σε J. Isensee/P. Kirchhof (Hrsg.), *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, Band V, 1992, Κεφ. 122, σελ. 803.

²³ Για το ζήτημα, εάν είναι συνταγματικά επιτρεπτή η απαγόρευση κυκλοφορίας ενός καλλιτεχνικού έργου (π.χ. λογοτεχνικού βιβλίου) με δικαστική απόφαση (ενόψει και του άρθρου 14 παρ. 3 και 4 Σ., που επιτρέπει την κατάσχεση εντύπων με ειδική διαδικασία σε τέσσερις, περιοριστικά αναφερόμενες περιπτώσεις), βλ. ΜονΠρωτΑθ 383/2009 (ασφ.μέτρα), ΔιΜΕΕ 2008, σελ. 517 [518]· ΜονΠρωτΑθ 5208/2000 (ασφ. μέτρα), ΤοΣ 2000, σελ. 572 [574 επ.] και Σ. Βλαχόπουλο, *Υπόθεση Ανδρουλάκη (Μν)*, ό.π., σελ. 543 [552 επ.], με περαιτέρω παραπομπές στη νομολογία και τη βιβλιογραφία. Σε κάθε, πάντως, περίπτωση, δεν συνάδει με το Σύνταγμα η, με δικαστική απόφαση, διαγραφή επίμαχων φράσεων ή σκηνών από ένα καλλιτεχνικό έργο, αφού, εάν συνέβαινε κάτι τέτοιο, ο δικαστής θα καθίστατο κατ' αποτέλεσμα συνδημιουργός του καλλιτεχνικού έργου. Έτσι, όμως, για την περίπτωση της επιστημονικής ελευθερίας η ΜονΠρωτθεσσ 18134/1998 (ΤοΣ 1998, σελ. 764 επ. και Δ 1998, σελ. 1063 επ.), η οποία διέταξε τη διαγραφή από το λεξικό Μπαμπινιώτη της υβριστικής – καταχρηστικής

Σε κάθε περίπτωση, επιβάλλεται η συστηματική και συνδυαστική ερμηνεία της καλλιτεχνικής ελευθερίας με τις υπόλοιπες συνταγματικές διατάξεις. Όπως έχει δεχθεί λ.χ. το Συμβούλιο της Επικρατείας²⁴, η ελευθερία της τέχνης στη ραδιοφωνία και την τηλεόραση «δεν είναι πλέον ανεπιφύλακτη, όπως τούτο ισχύει στις λοιπές περιπτώσεις, διότι υπόκειται περαιτέρω στο ειδικό καθεστώς και στους περιορισμούς, που επιβάλλουν οι διατάξεις του τελευταίου αυτού συνταγματικού άρθρου... Ειδικότερα, όταν μεταδίδονται σε ραδιοφωνικές ή τηλεοπτικές εκπομπές έργα τέχνης, τα έργα αυτά πρέπει, κατ' αρχήν, να επιδιώκεται να έχουν όσο το δυνατόν υψηλότερη ποιοτική στάθμη, έτσι ώστε να συντελούν στην πολιτιστική ανάπτυξη της χώρας και όχι στην υποβάθμισή της. Πρέπει, επίσης να σέβονται και να προστατεύουν την πρωταρχική αξία που κατοχυρώνει η συνταγματική τάξη της χώρας, που είναι ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου... Τέλος, οι σχετικές εκπομπές πρέπει να τηρούν τα όρια, που επιβάλλει η ανάγκη προστασίας της νεότητας»²⁵.

- 10 Ε. Αν και (κατά τη σύγχρονη θεωρία των ατομικών δικαιωμάτων) η κατοχύρωση ενός ατομικού δικαιώματος συνεπάγεται ούτως ή άλλως και την ταυτόχρονη υποχρέωση του κράτους για την προστασία και την ενίσχυσή του μέσω της λήψης θετικών μέτρων («Schutzpflichten»)²⁶, η υποχρέωση αυτή καθιερώνεται και ρητώς για τα ατομικά δικαιώματα του άρθρου 16 παρ. 1 Σ.
- 11 Η ενίσχυση της τέχνης μπορεί να λάβει διάφορες μορφές (λ.χ. ίδρυση και λειτουργία κρατικών πολιτιστικών φορέων και ιδρυμάτων, θέσπιση φοροαπαλλαγών για τους ιδιωτικούς καλλιτεχνικούς φορείς, καταβολή επιχορηγήσεων) και, κατά τη δραστηριότητά του αυτή, το κράτος διαθέτει μια ευρεία διακριτική ευχέρεια. Όπως έχει δεχθεί το Συμβούλιο της Επικρατείας, «ο νομοθέτης, στο πλαίσιο της –αναχθείσας, με το άρθρο 16 παρ. 1 του Συντάγματος, σε κρατική αποστολή– προαγωγής και ανάπτυξης κάθε είδους τέχνης (συνεπώς και της κινηματογραφικής), διαθέτει ευρεία ευχέρεια πολιτικών επιλογών, όσον αφορά τον καθορισμό των μέσων ενίσχυσης και των μορφών θεσμικής οργάνωσής της»²⁷. Το Κράτος οφείλει, ωστόσο, να απέχει από

σημασίας της λέξης «Βούλγαρος».

²⁴ ΣτΕ 3490/2006, ΝοΒ 2007, σελ.1676 επ. με παρατηρήσεις Κ. Σαμαρτζή.

²⁵ ΣτΕ 3490/2006, όπ. παρ., σελ. 1678.

²⁶ Βλ., εντελώς ενδεικτικά, Α. Μανιτάκη, *Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας*, Ι, 1994, σελ. 415 επ.· Π. Μαντζούφα, *Συνταγματική προστασία των δικαιωμάτων στην κοινωνία της διακινδύνευσης (Υγεία- Ιδιωτικότητα- Περιβάλλον)*, 2006, σελ. 79 επ.· J. Dietlein, *Die Lehre von den grundrechtlichen Schutzpflichten*, 1992 και J. Isensee, "Das Grundrecht als Abwehrrecht und als staatliche Schutzpflicht", σε J. Isensee/P. Kirchhof (Hrsg.), *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, Band V, 1992, Κεφ. 111, σελ. 143 επ.

²⁷ ΣτΕ 2885/2016, η οποία συνεχίζει ως ακολούθως: «Ως εκ τούτου, η θέσπιση, λόγω μεταβολής των

δυσμενείς διακρίσεις εις βάρος συγκεκριμένων καλλιτεχνικών ειδών, ρευμάτων ή καλλιτεχνών (ιδίως εις βάρος των νέων καλλιτεχνικών τάσεων που χρήζουν ιδιαίτερης προστασίας), ειδάλλως οι σχετικές αποφάσεις πάσχουν αντισυνταγματικότητα²⁸. Σε αντίθεση δε με τα ανωτέρω εκτεθέντα για την αμυντική λειτουργία του ατομικού δικαιώματος, κατά την ενίσχυση της τέχνης δεν απαγορεύονται ποιοτικές αξιολογήσεις και κρίσεις, τόσο λόγω των περιορισμένων κρατικών πόρων που μπορούν να διατεθούν για τον σκοπό αυτό όσο και επειδή ένα κράτος οφείλει να στοχεύει στην ανύψωση του πολιτιστικού επιπέδου.

Τέλος, έχει κριθεί από τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, ότι το άρθρο 16 Σ. «δεν αποκλείει τη θέσπιση από τον νομοθέτη και την κανονιστικώς δρώσα διοίκηση προϋποθέσεων για την άσκηση συγκεκριμένης καλλιτεχνικής και επαγγελματικής δραστηριότητας, κατά το μέτρο που τούτο επιβάλλεται από λόγους δημοσίου συμφέροντος. Συνιστά δε τέτοιον λόγο δημοσίου συμφέροντος τόσο η προαγωγή των εικαστικών τεχνών με την ίδρυση καλλιτεχνικού επαγγελματικού επιμελητηρίου όσο και η εξασφάλιση εγγυήσεων προμήθειας αξιόλογων έργων τέχνης από τις δημόσιες υπηρεσίες, τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, τα κοινωφελή ιδρύματα και τους οργανισμούς κοινής ωφέλειας, διά της αναθέσεως της αποκλειστικής προμήθειας αυτών στα μέλη του επιμελητηρίου»²⁹.

II. ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ.

A. Το ατομικό δικαίωμα της επιστημονικής ελευθερίας σχετίζεται άμεσα με την καλλιτεχνική ελευθερία, δεδομένου ότι πρόκειται για δύο ειδικότερες εκφάνσεις της εν γένει πνευματικής ελευθερίας (σε αυτό οφείλεται, άλλωστε, και η κατοχύρωσή τους στην ίδια διάταξη, κατά το πρότυπο του άρθρου 5 παρ. 3 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης). Συνεπώς, όσα εξετέθησαν ανωτέρω για την ελευθερία της τέχνης, ισχύουν –mutatis mutandis– και για την επιστημονική ελευθερία. Περαιτέρω:

Μια καταρχήν αφετηρία για την ορισμό της έννοιας «επιστήμη», μπορεί να εντοπισθεί στη νομολογία του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου. Σύμφωνα

αντιλήψεων του νομοθέτη, με τις διατάξεις των άρθρων 12 και 13 του ν. [3905/2010](#), νέων διαφορετικών ρυθμίσεων όσον αφορά τη δομή και την οργανωτική μορφή του Ελληνικού Κέντρου Κινηματογράφου, που αποτελεί το δημόσιο φορέα άσκησης κινηματογραφικής πολιτικής, δεν προσκρούει στην ανωτέρω συνταγματική διάταξη».

²⁸ Δεν συνάδει λ.χ. με το άρθρο 16 παρ. 1 Σ. η μνημονευόμενη στη ΣτΕ 2602/1993 [ΕΔΚΑ 1994, σελ. 228], απόφαση της Επιτροπής Συνταξιοδότησης Καλλιτεχνών και Μουσικών του άρθρου 2 του ν.δ. 1086/1971, σύμφωνα με την οποία η αγιογραφία δεν έχει πρωτότυπο χαρακτήρα και δεν προάγει τις καλές τέχνες. Πρόκειται για μια προφανώς δυσμενή διάκριση εις βάρος του καλλιτεχνικού είδους της αγιογραφίας.

²⁹ ΣτΕ 3615/2014.

με τη νομολογία αυτή, ως επιστήμη χαρακτηρίζεται κάθε δραστηριότητα, η οποία, σύμφωνα με το περιεχόμενο και τη μορφή της, μπορεί να θεωρηθεί ως σοβαρή και προγραμματισμένη προσπάθεια για την ανεύρεση της αλήθειας³⁰. Η πλήρωση των προϋποθέσεων αυτών αρκεί για να χαρακτηριστεί ένα έργο ως επιστημονικό. Οποιαδήποτε περαιτέρω ποιοτική αξιολόγηση, π.χ. σχετικά με τον πρωτοποριακό χαρακτήρα της εργασίας του επιστήμονα ή την ορθότητα των απόψεών του, δεν μπορεί να του στερήσει την προστασία του άρθρου 16 παρ. 1 Σ. (στην αμυντική λειτουργία του ατομικού δικαιώματος). Εξάλλου, η επιστήμη «ζει» από το επιστημονικό «λάθος» και τις επιστημονικές «ατέλειες» (και, κυρίως, από την προσπάθεια αντίκρουσής τους), έτσι ώστε ο περιορισμός της συνταγματικής προστασίας μόνο στις «ορθές» και «αξιόλογες» επιστημονικές απόψεις να αντίκειται στην ίδια τη φύση της επιστήμης³¹.

- 15 **Β.** Όσον αφορά τις προστατευόμενες δραστηριότητες, η ελευθερία της επιστήμης προστατεύει τόσο την παραγωγή (π.χ. συγγραφή) όσο και την ελεύθερη διάδοση του επιστημονικού έργου. Ειδικότερα, η επιστημονική ελευθερία κατοχυρώνει την ανεμπόδιση επιλογή του αντικειμένου της επιστημονικής εργασίας, της επιστημονικής μεθόδου που πρόκειται να ακολουθηθεί, αλλά και του αποτελέσματος στο οποίο θα καταλήξει ο επιστήμονας³². Στη νομολογία –κυρίως του Συμβουλίου της Επικρατείας–

³⁰ BVerfGE 35, 79 [113]: *Wissenschaft ist «alles, was nach Inhalt und Form als ernsthafter und planmäßiger Versuch zur Ermittlung der Wahrheit anzusehen ist»*. Γενικά για τον ορισμό της επιστήμης βλ. και Π. Μαντζούφα, *Ακαδημαϊκή ελευθερία – Οργανωτική και διαδικαστική θεώρηση – Το συνταγματικό πλαίσιο της εξέλιξης των πανεπιστημιακών*, 1997, σελ. 151 επ., με περαιτέρω παραπομπές στη νομολογία και βιβλιογραφία.

³¹ Βλ. και Γ. Παπαδημητρίου, *Σύνταγμα και ελευθερία της επιστήμης*, ΤοΣ, 1992, σελ. 515 [520 επ.]. Πρέπει ακόμη να τονισθεί ότι το άρθρο 16 παρ. 1 Σ. προστατεύει ακόμα και επιστημονικές ανακαλύψεις και απόψεις, οι οποίες έρχονται σε ευθεία αντίθεση με τις κρατούσες κοινωνικές ή ηθικές αντιλήψεις. Μάλιστα, σε αυτές ακριβώς τις περιπτώσεις δοκιμάζεται η κανονιστική αξία και εμπέδεια της συνταγματικής κατοχύρωσης της επιστημονικής ελευθερίας, αφού σπάνια θα τεθεί ζήτημα απαγόρευσης ή περιορισμού μιας κοινωνικά αποδεκτής επιστημονικής δραστηριότητας.

³² Είναι, συνεπώς, συνταγματικά ανεπίτρεπτες οι «διδαχές» και «προτροπές», τις οποίες απηύθυνε η δικαστική εξουσία στην επιστημονική κοινότητα επ' ευκαιρία της κυκλοφορίας του λεξικού Μπαμπινιώτη (και της καταγραφής μίας υβριστικής – καταχρηστικής σημασίας της λέξης «Βούλγαρος»). Βλ. ΜονΠρωτθεσο 18134/1998, ασφ. μέτρα [Δ 1998, σελ. 1063 [1065]]: «*Ενα καλό [!] λεξικό δεν μεταγράφει μόνο τη γλωσσική πραγματικότητα, αλλά έχει την αποστολή και να διδάσκει. Προσφεύγουμε σ' αυτό για να μάθουμε. Με βάση αυτά η γλωσσική πραγματικότητα που καταγράφεται σ' αυτό, ήτοι η χρήση μιας συγκεκριμένης λέξης πρέπει να είναι αυτή που έχει κατά κάποιο τρόπο καθιερωθεί στην ελληνική κοινωνία, δηλαδή έχει γενικευθεί και έχει κάποια διάρκεια. Μια σποραδική ή μεμονωμένη χρήση δεν αρκεί*». Παρόμοιες κρίσεις επαναλαμβάνονται και στη ΜονΠρωτθεσο 24742/1998, ασφ. μέτρα [Δ

έχει γίνει συχνή επίκληση της επιστημονικής ελευθερίας (τόσο ως εφαρμοστέου κανόνα δικαίου όσο και ως κριτηρίου για την ερμηνεία των διατάξεων της κείμενης νομοθεσίας) και σε πολλές περιπτώσεις έχει κριθεί αντισυνταγματική η επέμβαση της κρατικής εξουσίας σε προστατευόμενες δραστηριότητες της επιστημονικής ελευθερίας. Έχει κριθεί λ.χ. ότι οι διατάξεις του προϊσχύσαντος «νόμου – πλαισίου» για τα ΑΕΙ (ν. 1268/1982), ερμηνευόμενες υπό το πρίσμα του άρθρου 16 παρ. 1 Σ., επιτρέπουν την εκπόνηση περισσότερων διδακτορικών διατριβών από το ίδιο πρόσωπο στο ίδιο Τμήμα ενός ΑΕΙ³³. Ομοίως έχει γίνει δεκτό ότι είναι παράνομη η μη έγκριση ανατύπωσης και διανομής ενός συγγράμματος στη Σχολή Ευελπίδων, λόγω της (εκ μέρους του συγγραφέα) κριτικής θεσμών και της διατύπωσης επιστημονικών απόψεων στο σύγγραμμα αυτό³⁴.

Γ. Φορείς της επιστημονικής ελευθερίας είναι όλα τα φυσικά και νομικά πρόσωπα που ασκούν επιστημονική δραστηριότητα, δηλαδή και οι αλλοδαποί και τα νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου. Κυρίως, θα πρέπει να αποφευχθεί η σύγχυση με την απαγόρευση ίδρυσης ιδιωτικών πανεπιστημίων (άρθρο 16 παρ. 5 και 8 Σ.). Η απαγόρευση αυτή (καθώς επίσης και το γεγονός ότι η επιστημονική δραστηριότητα ασκείται προεχόντως εντός των ΑΕΙ) δεν σημαίνει ότι η επιστήμη και η έρευνα περιορίζονται στα Πανεπιστήμια³⁵ και ότι είναι συνταγματικά ανεπίτρεπτη η ίδρυση και λειτουργία

1999, σελ. 142 επ., με παρατηρήσεις Π. Γέμπτου και Κ. Μπέη), επ' ευκαιρία της κυκλοφορίας του ίδιου λεξικού, αυτή, όμως, τη φορά σε σχέση με την καταγραφή της σκωπτικής σημασίας της λέξης «Πόντιος» ως του υπερβολικά αφελούς: «.. διότι σκοπός του λεξικού, κατά την κρίση του δικαστηρίου, είναι να καθοδηγεί τους αναγνώστες στη σωστή χρήση της ελληνικής γλώσσας» (όπ. παρ., σελ. 147), «Η συγκεκριμένη όμως εννοιολογική σημασία στο πιο πάνω λήμμα, είναι απόλυτα άστοχη και ατυχής, κατά την κρίση του δικαστηρίου», «Ο πρώτος των καθών..., υπό το πρόσχημα (!) της επιστήμης, με την ενέργειά του αυτή, υπέπεσε σε επιστημονικό ατόπημα» (όπ. παρ., σελ. 148).

³³ ΣτΕ 2137/1995, η οποία ακύρωσε απόφαση της Συγκλήτου του Πανεπιστημίου Αθηνών για απαγόρευση εκπόνησης δεύτερης διδακτορικής διατριβής στο ίδιο Τμήμα (σε άλλο, όμως, γνωστικό αντικείμενο) με το επιχείρημα της παραβίασης της ακαδημαϊκής δεοντολογίας.

³⁴ ΣτΕ 619/1989 (ΝοΒ 1989, σελ. 631). Επίσης, από τα άρθρα 5 παρ. 1 και 16 παρ. 1 Σ., που κατοχυρώνουν την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και το δικαίωμα επιλογής της μόρφωσης, προκύπτει, κατά τη νομολογία, ότι δεν είναι καταρχήν επιτρεπτή η υποχρεωτική αλλαγή Τμήματος ή Σχολής των ήδη φοιτούντων. Βλ. ΣτΕ 906/1995 (ΤοΣ 1996, σελ. 512), 912, 4429/1995. Αντιθέτως, έχει κριθεί ότι δεν αντίκειται στην επιστημονική ελευθερία του ιατρού η απαγόρευση κατοχής δεύτερης θέσης στο δημόσιο τομέα (δηλαδή και στο ΕΣΥ και στο Πανεπιστήμιο), αφού η άσκηση «της επιστημονικής και ερευνητικής δραστηριότητας του γιατρού δεν μπορεί να νοηθεί ότι επιτελείται... μόνο με την κατοχή δευτέρας θέσεως στον δημόσιο τομέα» (ΣτΕ 4001/2000. Ομοίως και οι ΣτΕ 4002, 4005/2000).

³⁵ Βλ. Α. Μάνεση, «Η συνταγματική προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας», σε Του ιδίου, *Συνταγ-*

νομικών προσώπων ιδιωτικού δικαίου με επιστημονικό χαρακτήρα και σκοπό. Τούτο κατέστη σαφές και από το Συμβούλιο της Επικρατείας³⁶, επ' ευκαιρία της άρνησης της διοίκησης –με το επιχείρημα, μάλιστα, της «αντιποίησης βασικών πολιτειακών λειτουργιών»!– να εγκρίνει την ίδρυση και λειτουργία ενός επιστημονικού Ιδρύματος.

- 17 Δ. Οι περιορισμοί της επιστημονικής ελευθερίας δεν είναι άλλοι από αυτούς, οι οποίοι αναπτύχθηκαν ανωτέρω για την καλλιτεχνική ελευθερία: Η δραστηριότητα του επιστήμονα μπορεί να περιορισθεί μόνο για λόγους προστασίας συνταγματικώς προστατευόμενων έννομων αγαθών και εφόσον διαπιστώνεται –μέσω της διαδικασίας της στάθμισης– ότι το αντιτιθέμενο έννομο αγαθό υπερτερεί, στη συγκεκριμένη περίπτωση, της επιστημονικής ελευθερίας.
- 18 Όπως ήδη αναφέρθηκε, η Ολομέλεια του Αρείου Πάγου (υπόθεση λεξικού Μπαμπινιώτη) υιοθέτησε, κατά πλειοψηφία, την άποψη ότι η επιστημονική ελευθερία δικαιολογεί προσβολές του δικαιώματος της προσωπικότητας, εκτός εάν θίγεται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια (οπότε υποχωρεί η επιστημονική ελευθερία). Με το σκεπτικό δε αυτό, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η επιστημονική ελευθερία του συγγραφέα του λεξικού (που περιλαμβάνει και την καταγραφή της υβριστικής – καταχρηστικής σημασίας μιας λέξης) υπερτερούσε του δικαιώματος της προσωπικότητας των αιτησάντων την απαγόρευση του λεξικού³⁷. Η μείζονα σκέψη της απόφασης (προβάδισμα της επιστημονικής ελευθερίας με την εξαίρεση της προσβολής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας) φαίνεται *prima facie* εύλογη, αφού και την ελευθερία της επιστήμης κατοχυρώνει και τον πυρήνα της ανθρώπινης προσωπικότητας (δηλ. την ανθρώπινη αξιοπρέπεια) δεν αφήνει απροστάτευτο. Ωστόσο, κατά της θέσης αυτής θα μπορούσε να αντιταχθεί ότι η *a priori* υποχώρηση του δικαιώματος της προσωπικότητας με τη σπάνια εξαίρεση των προσβολών του πυρήνα της δεν οδηγεί πάντα σε «δίκαιες» λύσεις και δεν επιτρέπει τη συνεκτίμηση των ιδιαίτερων συνθηκών της κάθε συγκεκριμένης περίπτωσης. Στην κριθείσα, πάντως, περίπτωση του λεξικού Μπαμπινιώτη,

ματική θεωρία και πράξη, 1980, σελ. 674 [676-677].

³⁶ ΣτΕ 1043/1989 (ΤοΣ 1989, σελ. 308 επ. = ΕΔΔΔ 1989, σελ. 225 επ.).

³⁷ ΑΠ 13/ 1999, Ολομ (ΤοΣ 1999, σελ. 651 επ. = Δ 1999, σελ. 651 επ. = ΔτΑ 8/2000, σελ. 981 επ.). Βλ. και την αναιρεθείσα απόφαση ΜονΠρωτθεοσ 18134/1998, ασφ. μέτρα (ΤοΣ 1998, σελ. 764 επ. = Δ 1998, σελ. 1063 επ.), καθώς επίσης και τις ΕφΑθ 7011 και 7012/1999 (Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιριών 1/2000, σελ. 50), οι οποίες έκριναν επί αγωγής αποζημίωσης του δημιουργού (και της εταιρίας στην οποία μεταβιβάσθηκαν τα περιουσιακά δικαιώματα επί του λεξικού) κατά αυτών που αιτήθηκαν τη λήψη ασφαλιστικών μέτρων εις βάρος του εν λόγω λεξικού. Το σκεπτικό της απόφασης της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου ακολούθησε και η ΜονΠρωτΑθ 5208/2000, ασφ. μέτρα (ΤοΣ 2000, σελ. 572 [581]). Ομοίως, όσον αφορά τη σχέση καλλιτεχνικής ελευθερίας και δικαιώματος της προσωπικότητας, και η ΜονΠρωτΑθ 383/2009, ασφ. μέτρα (ΔιΜΕΕ 2008, σελ. 517 [518]).

η υπεροχή της επιστημονικής ελευθερίας ήταν αναμφισβήτητη: Για την ακρίβεια, δεν έπρεπε να τεθεί καν ζήτημα σύγκρουσης του ατομικού δικαιώματος του άρθρου 16 παρ. 1 Σ. με το δικαίωμα της προσωπικότητας, αφού η απλή καταγραφή της –έστω και σποραδικά χρησιμοποιούμενης– σημασίας μιας λέξεως σε ένα λεξικό δεν αποτελεί, από μόνη της, προσβολή της προσωπικότητας κανενός (πολλώ δε μάλλον που, στο συγκεκριμένο λεξικό, η καταγραφή συνοδευόταν από τη σημείωση ότι πρόκειται για υβριστική – καταχρηστική σημασία)³⁸.

Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι τα όρια της επιστημονικής ελευθερίας παραμένουν τα ίδια, ακόμα και όταν η επιστημονική δραστηριότητα συνιστά άσκηση και άλλου ατομικού δικαιώματος με εντονότερους περιορισμούς (βλ. και ανωτέρω, για την ελευθερία

19

³⁸ Ζήτημα περιορισμού της επιστημονικής ελευθερίας μπορεί να τεθεί στο πλαίσιο του «μισαλλόδοξου λόγου». Έτσι, η ΑΠ 3/2010 Ολομ. (ΤοΣ 2010, σελ.557 επ, με παρατηρήσεις Β. Χρήστου, όπ. παρ., σελ. 584 επ = ΔιΜΕΕ 2010, σελ. 385 επ., με παρατηρήσεις Β. Μάλλιου, όπ. παρ. σελ. 397 επ), δέχθηκε ότι οι «διατάξεις του Ν. 927/1979 [«περί κολασμού πράξεων ή ενεργειών αποσκοπούσων εις φυλετικές διακρίσεις:»] πρέπει να ερμηνεύονται συσταλτικά και αυστηρά, ενόψει των διατάξεων των άρθρων 14 παρ. 1 και 16 παρ. 1 του Συντάγματος και του άρθρου 10 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, με τις οποίες κατοχυρώνεται η ελευθερία της έκφρασης των στοχασμών του ατόμου (προφορικά, γραπτά και δια του τύπου) καθώς και η ελευθερία της τέχνης, της επιστήμης, της έρευνας και της διδασκαλίας, που αποτελούν εκφάνσεις της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και της συμμετοχής στην κοινωνική και πολιτική ζωή της Χώρας (άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος). Στο πλαίσιο προστασίας των ως άνω συνταγματικών δικαιωμάτων περιλαμβάνεται τόσο η ελευθερία του επιστήμονα (ιστορικού) να συγγράφει και να κυκλοφορήσει έργο στο οποίο θα καταγράφει, ερμηνεύει και αξιολογεί ιστορικά γεγονότα, όσο και το δικαίωμα κάθε πολίτη στην απρόσκοπτη και ελεύθερη πληροφόρηση, μέσω και γραπτών κειμένων, για τα ιστορικά γεγονότα, καθώς και την αξιολόγηση αυτών από τον συγγραφέα. Ο ιστορικός στα πλαίσια άσκησης των ως άνω συνταγματικών δικαιωμάτων του δικαιούται να ερμηνεύει και να αξιολογεί τα ιστορικά γεγονότα και τις πράξεις προσώπων που συμμετείχαν στη διαμόρφωση των γεγονότων αυτών, κατά τρόπο υποκειμενικό και σύμφωνα με την κοσμοθεωρία του και τις εν γένει πολιτικές και κοινωνικές του αντιλήψεις, καταφεύγοντας και σε οξεία κριτική και δυσμενείς χαρακτηρισμούς των ιστορικών προσώπων και των πράξεών τους, υπό τους περιορισμούς όμως που θέτουν τα άρθρα 10 παρ. 2 της ΕΣΔΑ, 2 παρ. 1, 5 παρ. 1 και 25 παρ. 3 του Συντάγματος και τα συναφή άρθρα των ποινικών εν γένει νόμων. Η άσκηση των συνταγματικών αυτών δικαιωμάτων πρέπει να κρίνεται σε συνδυασμό με την απορρέουσα από τη συνταγματική επιταγή του άρθρου 2 πρωταρχική υποχρέωση της πολιτείας για σεβασμό και προστασία της αξίας του ατόμου, στην έννοια της οποίας περιλαμβάνεται και η φυλετική και εθνική καταγωγή του ... Πρόσφορα κριτήρια της αξιολογήσεως αυτής αποτελούν, εκτός των άλλων, η προσφορότητα και αναγκαιότητα των σχετικών με ιστορικά πρόσωπα αναφορών του συγγραφέα, η προηγούμενη επιμελής έρευνα των ιστορικών πηγών, η διασταύρωση και ο έλεγχος της αξιοπιστίας αυτών, η συνέπεια των πράξεων που αποδίδονται από τον συγγραφέα σε ιστορικά πρόσωπα με τα ιστορικά γεγονότα που αποτελούν αντικείμενο της έρευνάς του και η απαραίτητη για την κατανόηση των ιστορικών γεγονότων της ερευνώμενης περιόδου κριτική των ιστορικών προσώπων, η οποία πρέπει να μην είναι προσχηματική και να μην εκφεύγει από τα επιστημονικά πλαίσια» (ΤοΣ 2010, σελ. 580-581 ΔιΜΕΕ 2010, σελ. 396). Βλ. επίσης ΠλημμΡεθύμν 2383/2015.

της τέχνης]. Ωστόσο, η νομολογία κρίνει συχνά τις σχετικές υποθέσεις επί τη βάση του ατομικού δικαιώματος με τους εκτενέστερους περιορισμούς και όχι επί τη βάση της επιστημονικής ελευθερίας. Τούτο καθίσταται ιδιαίτερα εμφανές όταν η επιστημονική δραστηριότητα συνιστά παράλληλα –όπως, άλλωστε, συνήθως συμβαίνει– και άσκηση επαγγέλματος, οπότε η νομολογία κρίνει τη συνταγματικότητα των σχετικών νομοθετικών ρυθμίσεων με βάση το άρθρο 5 παρ. 1 Σ., το οποίο κατοχυρώνει την επαγγελματική ελευθερία υπό την επιφύλαξη της μη προσβολής των δικαιωμάτων των άλλων και της μη παραβίασης του Συντάγματος και των χρηστών ηθών³⁹.

- 20 Το ζήτημα των ορίων της επιστημονικής ελευθερίας απασχόλησε ιδιαίτερα έντονα τη νομική επιστήμη, επ' ευκαιρία των ραγδαίων βιοϊατρικών εξελίξεων, ιδίως στο πεδίο της γενετικής (λ.χ. γονιδιακή θεραπεία, προγεννητικός έλεγχος, κλωνοποίηση, νέες μορφές υποβοηθούμενης αναπαραγωγής). Οι εξελίξεις, μάλιστα, αυτές οδήγησαν τον αναθεωρητικό νομοθέτη του 2001 στην προσθήκη μίας νέας παραγράφου στο άρθρο 5 (παρ. 5 Σ. 1975/1986/2001/2008/2019), σύμφωνα με την οποία καθένας «έχει δικαίωμα στην προστασία της υγείας και της γενετικής του ταυτότητας» και νόμος «ορίζει τα σχετικά με την προστασία κάθε προσώπου έναντι των βιοϊατρικών παρεμβάσεων». Ωστόσο, η νέα αυτή ρύθμιση δεν φαίνεται να «εμπλουτίζει» ουσιαστικά το συνταγματικό κανονιστικό πλαίσιο, ούτε να προσθέτει νέα ερμηνευτικά επιχειρήματα για την επίλυση των σχετικών ζητημάτων. Έτσι, τα ζητήματα αυτά θα πρέπει να συνεχίζουν να αντιμετωπίζονται ως μια σύγκρουση μεταξύ, αφενός, της επιστημονικής ελευθερίας (που καταλαμβάνει και τις βιοϊατρικές εξελίξεις) και, αφετέρου, των διακυβευομένων εννόμων αγαθών με συνταγματικό κύρος (κυρίως της ανθρώπινης αξιοπρέπειας [άρθρο 2 παρ. 1 Σ.], του δικαιώματος της προσωπικότητας [άρθρο 5 παρ. 1 Σ.] και των δικαιωμάτων της ζωής και υγείας [άρθρο 5 παρ. 2 και 21 παρ. 3 Σ.]).
- 21 Αν εξαιρέσει κανείς τις (εξαιρετικές) εκείνες περιπτώσεις, κατά τις οποίες διαπιστώνεται αδιαμφισβήτητη προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (π.χ. αναπαραγωγική κλωνο-

³⁹ Βλ. λ.χ. τη ΣτΕ 365/1990 (ΔιοικΔικ 1990, σελ. 592 επ.), σύμφωνα με την οποία η συνταγματικότητα των περιορισμών άσκησης του δικηγορικού λειτουργήματος κρίνεται επί τη βάση του άρθρου 5 παρ. 1 Σ. και όχι επί τη βάση του άρθρου 16 παρ. 1 Σ. και τη ΣτΕ 2112/1984 (ΤοΣ 1985, σελ. 63 επ.), με την οποία κρίθηκε ότι οι διατάξεις του ν. 1218/1982 (που κατ' ουσίαν απαγόρευαν στους μη πτυχιούχους αγιογράφους να ασκούν το επάγγελμά τους) αντίκεινται στο άρθρο 5 παρ. 1 Σ. (χωρίς καμία αναφορά στο 16 παρ. 1 Σ.). Βλ., τέλος, και τη ΣτΕ 4103/1995 (ΔιοικΔικ 1997, σελ. 117), σύμφωνα με την οποία η απαγόρευση εγγραφής ενός μελετητή σε περισσότερες από δύο κατηγορίες μελετών (άρθρο 3 παρ. 4 του ν. 716/1977) δεν αντίκειται στο άρθρο 5 παρ. 1 Σ. Ανακύπτει, όμως, το ερώτημα (που δεν αντιμετωπίζει η προαναφερθείσα απόφαση) εάν η απαγόρευση αυτή αντίκειται στην επιστημονική ελευθερία, ιδίως όταν αιτιολογείται –σύμφωνα με τη εισηγητική έκθεση της οικείας διάταξης– με το επιχείρημα ότι «βοηθάει την επιστημονική εξειδίκευση των μελετητών, η οποία είναι απαραίτητη μετά από τη σημερινή εξέλιξη της τεχνολογίας».

ποίηση ανθρώπων), σε όλες τις υπόλοιπες συγκρούσεις πρέπει να αποφεύγονται βιαστικοί «αφορισμοί» των επιστημονικών εξελίξεων (λαμβάνομένης υπόψη της ραγδαίας μεταβολής των σχετικών αντιλήψεων) και, αντιθέτως, να επιχειρείται η πρακτική εναρμόνιση των αντιτιθέμενων έννομων αγαθών σύμφωνα με τα ανωτέρω εκτεθέντα. Με τη χάρση των κατευθυντήριων αρχών της εναρμόνισης αυτής επιβαρύνεται ο κοινός νομοθέτης, ο οποίος διαθέτει ένα ευρύ περιθώριο επιλογών, κάτι που ισχύει ιδιαίτερα για αμφισβητούμενα ζητήματα ηθικοπολιτικής φύσεως (π.χ. χρησιμοποίηση γονιμοποιημένων ωαρίων για ερευνητικούς και θεραπευτικούς σκοπούς). Πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι η επίλυση των σχετικών ζητημάτων με απαιτήσεις αποτελεσματικότητας δεν μπορεί παρά να αναζητηθεί σε διεθνές επίπεδο. Η διεθνής πτυχή των θεμάτων αυτών καθίσταται εναργής και από τη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Βιοϊατρική (κυρωθείσα με τον ν. 2619/1998).

Ε. Όσον αφορά την κρατική υποχρέωση για ενίσχυση της επιστήμης, ισχύει –αναλογικά– ό,τι αναφέρθηκε ανωτέρω για την υποχρέωση ενίσχυσης της τέχνης⁴⁰. Ωστόσο, από τη συνταγματική επιταγή για ενίσχυση της επιστήμης θα ήταν λάθος να συναχθεί και υποχρέωση του Κράτους για λήψη «μέτρων (π.χ. χορήγηση υποτροφιών, χορήγηση αναβολών στρατεύσεως, αναγνώριση πτυχίων της αλλοδαπής κ.λπ.), με τα οποία ενθαρρύνεται ή υποστηρίζεται ή άλλως πως ενισχύεται η από Έλληνες παρακολούθηση ανωτάτων σπουδών στο εξωτερικό», με το σκεπτικό ότι «και τα μέτρα αυτά με τα οποία καθίσταται δυνατή η αύξηση του αριθμού των σπουδαστών της ανωτάτης παιδείας αποβαίνουν εν τέλει προς όφελος και προαγωγή της επιστήμης, όπως αξιώνει το άρθρο 16 παρ. 1 του Συντάγματος»⁴¹. Μία τέτοια παραδοχή, εκτός από την «ποσοτική» προσέγγιση της ανάπτυξης της επιστήμης που υιοθετεί (όσο περισσότεροι οι φοιτητές, τόσο

⁴⁰ Για την υποχρέωση ενίσχυσης της επιστήμης, βλ. και ΣτΕ 1043/1989 (ΤοΣ 1989, σελ. 308 επ.), όπου, μάλιστα, τονίζεται ότι το Κράτος οφείλει να ενισχύει την επιστημονική έρευνα, σε οποιονδήποτε φορέα (ιδιωτικό ή δημόσιο) και αν διενεργείται αυτή. Βλ. επίσης –από την παλαιότερη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας– τη ΣτΕ 4126/1980 (ΤοΣ 1981, σελ. 282 [285]): Η διάταξη του άρθρου 16 παρ. 1 Σ. «ου μόνον ανέχεται αλλ' επιβάλλει την λήψιν μέτρων επιδιωκόντων την ανάπτυξιν και προαγωγήν της επιστημονικής σκέψεως και ερεύνης».

⁴¹ ΣτΕ 1156/2000 (ΤοΣ 2000, σελ. 927 [930]) σχετικά με τις μετεγγραφές φοιτητών από τα Πανεπιστήμια της Νέας Γιουγκοσλαβίας στα ελληνικά ΑΕΙ λόγω των πολεμικών γεγονότων του έτους 1999. Ομοίως και οι ΣτΕ 1065/2000 και 1157-1179/2000. Η επιχειρηματολογία αυτή δεν έγινε τελικώς δεκτή από την Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΟλομΣτΕ 3327-3351/2000, ΔτΑ 17/2003, σελ. 225 επ.), στην οποία παραπέμφθηκαν οι σχετικές υποθέσεις. Βλ. σχετικά Σ. Βλαχοπούλου, *Οι μετεγγραφές φοιτητών από τα Πανεπιστήμια της Νέας Γιουγκοσλαβίας στα ελληνικά ΑΕΙ λόγω των πολεμικών γεγονότων. Τα όρια της επεκτατικής εφαρμογής της αρχής της ισότητας επί εξαιρετικών κανόνων δικαίου και ο κίνδυνος αναγωγής δικαιοπολιτικών αντιλήψεων σε συνταγματικές ρυθμίσεις. Σκέψεις με αφορμή την πρόσφατη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας*, ΔτΑ 17/2003, σελ. 197 επ.

μεγαλύτερο το όφελος της επιστήμης), φαίνεται να μην λαμβάνει υπόψη της την ευρεία διακριτική ευχέρεια του κοινού νομοθέτη κατά τη συγκεκριμενοποίηση της εν λόγω συνταγματικής επιταγής.

III. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

- 23 Με τον όρο «έρευνα» εννοούμε τις «νοητικές και τεχνικές ενέργειες που αποσκοπούν, με συστηματικό και αποδεικτικό τρόπο, στην απόκτηση νέων γνώσεων»⁴². Ήδη από τον ορισμό αυτό της έρευνας κατά την έννοια του άρθρου 16 παρ. 1 Σ., διαπιστώνει κανείς την άρρηκτη σχέση μεταξύ επιστήμης και έρευνας. Η επιστήμη αποτελεί τη γενικότερη έννοια, η οποία συμπεριλαμβάνει την έρευνα, την καταγραφή και τη διάδοση των πορισμάτων της έρευνας και τη διδασκαλία⁴³. Ισχύουν, συνεπώς, για την ερευνητική ελευθερία, όσα αναφέρθηκαν ανωτέρω για την ελευθερία της επιστήμης⁴⁴.

IV. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

- 24 Α. Ως διδασκαλία μπορεί να ορισθεί «η γνωστοποίηση και μεθοδική μετάδοση, με τεκμηριωμένο και παιδαγωγικό τρόπο, των πορισμάτων της έρευνας είτε προφορικά (σε μαθήματα, παραδόσεις, φροντιστήρια, ασκήσεις, διαλέξεις) είτε γραπτά (με συγγράμματα, διατριβές, μελέτες, «σημειώσεις» και άλλα δημοσιεύματα) ιδίως για την κατάρτιση νέων επιστημόνων»⁴⁵. Καθίσταται, επομένως, σαφές ότι και η διδασκαλία τελεί σε στενή σχέση με την επιστήμη (αποσκοπεί στη μετάδοση της επιστημονικής γνώσης), έτσι

⁴² Α. Μάνεση, «Η συνταγματική προστασία», ό.π., σελ. 674 [676].

⁴³ Ομοίως για τη σχέση μεταξύ επιστήμης (έννοια γένους) και έρευνας και διδασκαλίας (ειδικότερες εκδηλώσεις της επιστήμης), οι Π. Πουλής, *Εκπαιδευτικό δίκαιο και θεσμοί*, 5^η εκδ., 2011, σελ. 355 επ.· Κ. Χρυσόγονος/Σ. Βλαχόπουλος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, 4^η έκδ., 2017, σελ. 368· Π Μαντζούφας, *Ακαδημαϊκή ελευθερία – Οργανωτική και διαδικαστική θεώρηση – Το συνταγματικό πλαίσιο της εξέλιξης των πανεπιστημιακών*, 1997, σελ. 148.

⁴⁴ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προβληματική της σύγκρουσης της ερευνητικής ελευθερίας με το δικαίωμα προστασίας των προσωπικών δεδομένων, το οποίο κατοχυρώθηκε και ρητώς με την αναθεώρηση του Συντάγματος του έτους 2001 (άρθρο 9^Α Σ). Ερωτάται, δηλαδή, εάν και σε ποιο βαθμό επιτρέπεται η συλλογή και επεξεργασία ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων για ερευνητικούς σκοπούς. Ως μια μέση λύση θα μπορούσε να θεωρηθεί η πρόσβαση του ερευνητή στα προσωπικά δεδομένα, με ταυτόχρονη, όμως, απαγόρευση δημοσιοποίησης των δεδομένων αυτών, τουλάχιστον κατά τρόπο που να καθιστά δυνατή την αναγνώριση του προσώπου – φορέα των προσωπικών δεδομένων. Για τη σχετική προβληματική, η οποία δεν μπορεί να αναπτυχθεί στο πλαίσιο του παρόντος σχολιασμού, βλ. Ο. Τζωρτζάτου, *Η προστασία των ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων της υγείας στη βιοιατρική έρευνα*, 2015· J. Bizer, *Forschungsfreiheit und informationelle Selbstbestimmung*, 1992· U. Wollenteit, *Informationsrechte des Forschers im Spannungsfeld von Transparenzforderungen und Datenschutz*, 1993.

⁴⁵ Α. Μάνεσης, «Η συνταγματική προστασία» ό.π., σελ. 674 [676].

ώστε τα ανωτέρω εκτεθέντα για την επιστημονική ελευθερία να ισχύουν και για την ελευθερία της διδασκαλίας. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθούν τα ακόλουθα:

Β. Σύμφωνα με μια ευρέως διαδεδομένη –στη θεωρία– άποψη, η εν λόγω ελευθερία αναφέρεται μόνο στη διδασκαλία πανεπιστημιακού επιπέδου (είτε εντός του Πανεπιστημίου είτε και εκτός αυτού⁴⁶) και όχι στη διδασκαλία σχολικού επιπέδου⁴⁷. Συνεπώς (και σύμφωνα πάντοτε με την ίδια άποψη), ο εκπαιδευτικός της πρωτοβάθμιας ή δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης δεν μπορεί να επικαλεσθεί υπέρ αυτού την ελευθερία της διδασκαλίας. Υποστηρίζεται, ωστόσο, και η αντίθετη θέση, η οποία δέχεται ότι η ελευθερία της διδασκαλίας καλύπτει και τους εκπαιδευτικούς της πρωτοβάθμιας ή δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (στο πλαίσιο πάντα των σχολικών προγραμμάτων και της διδακτέας ύλης, που έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα για τον εκπαιδευτικό)⁴⁸. Πρακτικά τούτο σημαίνει, κατά κύριο λόγο, ότι ο εκπαιδευτικός έχει την ελευθερία επιλογής της καταλληλότερης –κατ' αυτόν– παιδαγωγικής μεθόδου για τη μετάδοση της γνώσης⁴⁹. Η ελευθερία της διδασκαλίας δεν αναφέρεται μόνο στο εκπαιδευτικό σύστημα (Πανεπιστήμια και υποχρεωτική εκπαίδευση κατά τα ανωτέρω εκτεθέντα) αλλά και σε ιδιωτικές δραστηριότητες, οι οποίες δεν έχουν καμία σχέση με το αναγνωρισμένο σύστημα παροχής εκπαίδευσης (π.χ. προστασία και στο πλαίσιο επιστημονικών σεμιναρίων και διαλέξεων, τα οποία διοργανώνονται από πολιτιστικό σωματείο).

Γ. Η διάταξη του άρθρου 16 παρ. 1 εδ. β' Σ. ορίζει ότι η ελευθερία της διδασκαλίας (όπως και η ακαδημαϊκή ελευθερία) δεν απαλλάσσει «από το καθήκον της υπακοής

⁴⁶ Τούτο, όμως, δεν σημαίνει ότι αντίκειται στην ελευθερία της διδασκαλίας η «απαγόρευση προσφοράς από τα μέλη Δ.Ε.Π. εκπαιδευτικού έργου σε ιδιωτικούς εκπαιδευτικούς φορείς κερδοσκοπικού χαρακτήρος... δεδομένου ότι... δικαιολογείται από την ανάγκη να παραμένουν τα μέλη Δ.Ε.Π. απερίσπαστα στα κύρια εκπαιδευτικά καθήκοντά των...» (ΠΕ ΣτΕ 685/1993. Βλ. και τη μειοψηφία στο ίδιο Πρακτικό Επεξεργασίας, σύμφωνα με την οποία η απαγόρευση παροχής εκπαιδευτικού έργου σε άλλους φορείς –κατά το μέρος που επεκτείνεται και στην παροχή υπηρεσιών χωρίς αμοιβή– αντίκειται στην ελευθερία της διδασκαλίας).

⁴⁷ Βλ. Π. Δαγτόγλου, *Ατομικά δικαιώματα*, ό.π., αρ. περ. 935.

⁴⁸ Βλ. Β. Σκουρή, *Δίκαιο της παιδείας*, 2^η εκδ., 1995, σελ. 23: «Και εάν η ελευθερία της διδασκαλίας συνδέεται κατά παράδοση με την ακαδημαϊκή ελευθερία και τη λειτουργία των ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, δεν παύει να μνημονεύεται χωριστά –και μάλιστα δύο φορές– στη βασική διάταξη του άρθρου 16 παρ. 1. Επομένως, και στις άλλες βαθμίδες της εκπαίδευσης, η ρυθμιστική επέμβαση της πολιτείας δεν μπορεί να λάβει τέτοιες διαστάσεις, ώστε να αναιρεί το δικαίωμα ελεύθερης διδασκαλίας για τους διδάσκοντες». Βλ. και Κ. Φασουλή, *Η ελευθερία της διδασκαλίας ως δικαίωμα και υποχρέωση άσκησης του εκπαιδευτικού καθήκοντος στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση*, ΤοΣ, 2007, σελ. 911[917].

⁴⁹ Βλ. αναλυτικά Π. Μαντζούφα, *Ακαδημαϊκή ελευθερία*, ό.π., σελ. 200 επ.

στο *Σύνταγμα*» («ρήτρα υπακοής»). Πρόκειται για μια –μάλλον ατυχή⁵⁰– μεταφορά της αντίστοιχης διάταξης του άρθρου 5 παρ. 3 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης⁵¹. Και αν στη Γερμανία υπήρξαν κάποιες ιστορικές συγκυρίες που να δικαιολογούν ενδεχομένως τη θέσπιση μιας τέτοιας ρύθμισης (στάση ορισμένων ακαδημαϊκών δασκάλων κατά την τελευταία περίοδο της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης), στην Ελλάδα δεν φαίνεται να συντρέχει κάποιος λόγος που να συνηγορεί υπέρ της ύπαρξής της. Άλλωστε (και δεδομένου ότι και τα ατομικά δικαιώματα του άρθρου 16 παρ. 1 Σ. περιορίζονται από άλλες συνταγματικές διατάξεις κατά τα ανωτέρω εκτεθέντα), η εν λόγω ρύθμιση στερείται αυτοτελούς κανονιστικής αξίας και δεν επαναλαμβάνει παρά το αυτονόητο, ότι, δηλαδή, και ο ακαδημαϊκός δάσκαλος οφείλει να μην παραβιάζει το Σύνταγμα (βλ. και την υποχρέωση σεβασμού στο Σύνταγμα που ισχύει για όλους τους Έλληνες, σύμφωνα με την ακροτελεύτια διάταξή του [άρθρο 120 παρ. 2])⁵². Πρέπει, ωστόσο, να διευκρινισθεί ότι το καθήκον υπακοής του (ακαδημαϊκού) δασκάλου στο Σύνταγμα δεν απαγορεύει την κριτική της δικαιοπολιτικής ορθότητας συνταγματικών διατάξεων (ακόμη και μη αναθεωρητέων), εφόσον η κριτική αυτή έχει επιστημονικό χαρακτήρα και δεν αποτελεί αμφισβήτηση της δεσμευτικότητας της συνταγματικής έννομης τάξης⁵³.

⁵⁰ Πρβλ. τις ιδιαίτερα εύστοχες κριτικές παρατηρήσεις του Π. Δαγτόγλου, *Ατομικά δικαιώματα*, ό.π., αρ. περ. 978. Βλ. περαιτέρω και Α. Μάνεση, «Η συνταγματική προστασία», ό.π., σελ. 674 [681 επ.]. Γ. Βλάχου, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος (Επίμετρο)*, 1979, σελ. 80. Σ. Ορφανουδάκη, *Η εκπόνηση διδακτορικής διατριβής και η ακαδημαϊκή ελευθερία*, 2000, σελ. 16 επ. Π. Μαντζούφα, *Ακαδημαϊκή ελευθερία*, ό.π., σελ. 209 επ.

⁵¹ Άρθρο 5 παρ. 3 εδ. Β' του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης: «*Die Freiheit der Lehre entbindet nicht von der Treue zur Verfassung*». Η διάταξη αυτή κάνει λόγο για «πίστη» στο Σύνταγμα (και όχι απλώς «υπακοή», όπως το άρθρο 16 παρ. 1 Σ.). Για την ιστορία θέσπισης της διάταξης αυτής, βλ. και Μ. Στασινόπουλο, *Η ελευθερία γνώμης των καθηγητών των ανωτάτων σχολών (η ακαδημαϊκή ελευθερία)*, ΕΔΔΔ 1957, σελ. 337 [351 επ.].

⁵² Για τη σχέση μεταξύ των όρων «υπακοή» (άρθρο 16 παρ. 1 εδ. Β' Σ) και «σεβασμός» στο Σύνταγμα (άρθρο 120 παρ. 2 Σ), βλ., αντί άλλων, Φ. Σπυρόπουλο, *Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος*, 1987, σελ. 84 επ. Βλ. επίσης και Κ. Χρυσόγονο/Σ. Βλαχόπουλο, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 367, για τη διαφορά μεταξύ, αφενός, της υποχρέωσης «υπακοής» των πανεπιστημιακών δασκάλων κατά το άρθρο 16 παρ. 1 εδ. Β' Σ. και, αφετέρου, της υποχρέωσης «πίστης» στο Σύνταγμα, που ισχύει για τους δημόσιους υπαλλήλους κατά το άρθρο 103 παρ. 1 Σ.

⁵³ Βλ. Α. Μάνεση, «Η συνταγματική προστασία», ό.π., σελ. 674 [685]: «*Το «καθήκον υπακοής» στο Σύνταγμα δεν αποκλείει την επιστημονική κριτική, όχι μόνο των κατ' ιδίαν διατάξεων και θεσμών του, ακόμη και των θεμελιωδών, αλλά και της ουσίας και της όλης δομής, καθώς και των κοινωνικο-οικονομικών βάσεων και των πολιτικών λειτουργιών και εκδηλώσεων της κρατικής εξουσίας που είναι οργανωμένη με το Σύνταγμα*». Βλ. περαιτέρω και Κ. Χρυσόγονο/Σ. Βλαχόπουλο, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 372: «... ο φορέας της ακαδημαϊκής ελευθερίας... μπορεί να αμφισβητήσει την ορθότητα, όχι όμως και τη δεσμευτικότητα των επιλογών του συντακτικού νομοθέτη».

V. ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

A. Με τον όρο «ακαδημαϊκή ελευθερία» εννοούμε την επιστημονική ελευθερία και την ελευθερία της έρευνας και της διδασκαλίας στο πλαίσιο⁵⁴ των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων⁵⁵ ή, κατ' άλλη έκφραση, την ελευθερία των μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας «σε ό,τι αφορά το περιεχόμενο και τη μέθοδο της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας»⁵⁶ (ισχύουν, συνεπώς, όσα εκτέθηκαν ανωτέρω για τις επιμέρους αυτές ελευθερίες, με την επιφύλαξη των ακόλουθων ειδικότερων παρατηρήσεων). Προεισαγωγικά σημειώνεται ότι η ακαδημαϊκή ελευθερία δεν αποτελεί μόνον ατομικό δικαίωμα αλλά και θεσμική εγγύηση⁵⁷, υπό την έννοια ότι κατοχυρώνει τον θεσμό του Πανεπιστημίου ως του κατεξοχήν (αν και όχι αποκλειστικά) χώρου ανάπτυξης και προαγωγής της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας⁵⁸.

⁵⁴ Η λέξη «πλαίσιο» δεν θα πρέπει να εκληφθεί με την χωρική της διάσταση (εντός του «χώρου» του Πανεπιστημίου). Όπως ορθώς επισημαίνει ο Α. Μάνεσης («Η συνταγματική προστασία», ό.π., σελ. 674 [709]), «τις επιστημονικές γνώμες του ο ακαδημαϊκός δάσκαλος... μπορεί να τις εκθέτει και σε διαλέξεις και ομιλίες εξωπανεπιστημιακές, επίσης από το ραδιόφωνο ή την τηλεόραση, καθώς και σε δημόσιες συναθροίσεις... Η ανακοίνωση των επιστημονικών απόψεων του ακαδημαϊκού δασκάλου στο πλατύτερο κοινό καλύπτεται από τη συνταγματική προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας».

⁵⁵ Βλ., αντί άλλων, Π. Δαγτόγλου, *Ατομικά δικαιώματα*, ό.π., αρ. περ. 927· Κ. Χρυσόγονος/Σ. Βλαχόπουλος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 371-372.

⁵⁶ Π. Πουλής, *Εκπαιδευτικό δίκαιο και θεσμοί*, 5^η έκδ., 2011, σελ. 359.

⁵⁷ Βλ. και ΔΕφθεσσαλ 85/2021: Η «αρχή της ακαδημαϊκής ελευθερίας κατοχυρώνεται από τη διάταξη του άρθρου 16 του ισχύοντος Συντάγματος που εγγυάται την αδέσμευτη επιστημονική σκέψη, έρευνα και διδασκαλία, αποτελεί δε ατομικό δικαίωμα του πανεπιστημιακού ερευνητή ή διδασκάλου, ασκούμενο ως οργανωμένη δραστηριότητα, στο πλαίσιο λειτουργίας των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων».

⁵⁸ Για την ακαδημαϊκή ελευθερία ως θεσμική εγγύηση, βλ. ΣτΕ 2786/1984 Ολομ (ΤοΣ 1984, σελ. 566 [568]): «... η αρχή της ακαδημαϊκής ελευθερίας εγγυάται την αδέσμευτη επιστημονική σκέψη, έρευνα και διδασκαλία και νοείται όχι μόνο ως ατομικό δικαίωμα του πανεπιστημιακού ερευνητή ή διδασκάλου, αλλά και ως οργανωμένη δραστηριότητα, αναπτυσσόμενη, σύμφωνα με τους κανόνες που θεσπίζει και με οικονομικά μέσα που παρέχει το κράτος, μέσα στα πλαίσια λειτουργίας των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων» (ομοίως και οι ΣτΕ 2820/1999, ΤοΣ 2000, σελ. 331 [333] και 4006/2000). Βλ., περαιτέρω, Π. Δαγτόγλου, *Ατομικά δικαιώματα*, ό.π., αρ. περ. 941· Α. Μάνεση, «Η ελευθερία διδασκαλίας στα Πανεπιστήμια», σε Του ιδίου, *Δίκαιο – Σύνταγμα – Πολιτική*, 1984, σελ. 119 [122 επ.]. Του ιδίου, «Η συνταγματική προστασία», ό.π., σελ. 674 [677]. Π. Πουλής, *Εκπαιδευτικό δίκαιο και θεσμοί*, ό.π., σελ. 357· Π. Καργάδο, *Εις τα όρια της ακαδημαϊκής ελευθερίας*, 1996, σελ. 17· Σ. Ορφανουδάκη, *Η εκπόνηση διδακτορικής διατριβής*, ό.π., σελ. 9 επ.· Δ. Τσάτσο, *Συνταγματικό δίκαιο*, τόμος Γ' (Θεμελιώδη δικαιώματα – Ι. Γενικό Μέρος), 1988, σελ. 169 επ. (ιδίως σελ. 172). Βλ. επίσης και Δ. Τσάτσο, *Το Σύνταγμα και η ανώτατη παιδεία*, Δίκαιο και Πολιτική 6/1983, σελ. 5 [6]: Η ακαδημαϊκή ελευθερία «είναι θεμελιώδες δικαίωμα αλλά και ταυτόχρονα μια από τις πιο πολυσήμαντες κοινωνικές διαδικασίες. Είναι δηλαδή και δικαίωμα και θεσμός».

- 28 Β. Φορείς της ακαδημαϊκής ελευθερίας είναι προεχόντως, αλλά όχι μόνον, οι διδάσκοντες και ερευνητές⁵⁹ των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, εφόσον τα Ιδρύματα αυτά πληρούν τις προϋποθέσεις του άρθρου 16 παρ. 5 Σ.⁶⁰ (κάτι που δεν δέχεται η νομολογία, τουλάχιστον όσον αφορά την εφαρμογή της ακαδημαϊκής ελευθερίας, για τις παραγωγικές Σχολές των Ενόπλων Δυνάμεων⁶¹). Επίκληση της ακαδημαϊκής ελευθερίας μπορεί επίσης να γίνει και από τους διδασκόμενους (φοιτητές), στο μέτρο που προσιδιάζει με την αποστολή και τον θεσμικό τους ρόλο εντός της πανεπιστημιακής κοινότητας. Έτσι, η δυσμενής βαθμολόγηση ενός φοιτητή επειδή απλά διατύπωσε – και τεκμηρίωσε – μία επιστημονική άποψη διαφορετική από αυτή που υιοθετεί ο διδάσκων, δεν αντιβαίνει μόνο στη συνταγματική αρχή της αξιοκρατίας αλλά και στην ακαδημαϊκή ελευθερία⁶².
- 29 Γ. Περισσότερο από κάθε άλλο ατομικό δικαίωμα του άρθρου 16 παρ. 1 Σ., η ακαδημαϊκή ελευθερία έχει τύχει ευρύτατης θεωρητικής και νομολογιακής επεξεργασίας⁶³

⁵⁹ Την ιδιότητα αυτή έχουν όλοι όσοι ασκούν διδακτική και ερευνητική δραστηριότητα στο πλαίσιο του Πανεπιστημίου, ανεξάρτητα από την κατηγορία στην οποία ανήκουν και την ειδικότερη σχέση που τους συνδέει με το Πανεπιστήμιο. Έτσι, φορείς της ακαδημαϊκής ελευθερίας είναι όχι μόνον τα μέλη του Διδακτικού και Ερευνητικού Προσωπικού (μέλη Δ.Ε.Π.) των ΑΕΙ που κατέχουν οργανική θέση, αλλά και οι διδάσκοντες δυνάμει σύμβασης με το Πανεπιστήμιο, ακόμα και οι προσκεκλημένοι για μια διάλεξη. Βλ. και Α. Μάνεση, «Η συνταγματική προστασία», ό.π., σελ. 674 [699].

⁶⁰ Φορείς της ακαδημαϊκής ελευθερίας είναι, όμως, και τα ίδια τα νομικά πρόσωπα των ΑΕΙ (ομοίως και ο Π. Καργάδος, *Εις τα όρια της ακαδημαϊκής ελευθερίας*, ό.π., σελ. 42). Έτσι, ένα Πανεπιστήμιο μπορεί λ.χ. να ασκήσει αίτηση ακύρωσης κατά μίας υπουργικής απόφασης, η οποία –κατά τη γνώμη των αρμοδίων οργάνων του– προσβάλλει την ακαδημαϊκή ελευθερία. Για το γενικότερο ζήτημα της δυνατότητας των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου να είναι φορείς ατομικών δικαιωμάτων βλ., αντί άλλων, την κλασική μελέτη του Κ.-Α. Bettermann, *Juristische Personen des öffentlichen Rechts als Grundrechtsträger*, 1969, σελ. 1321 επ. Βλ. επίσης Σ. Βλαχόπουλο, *Τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου είναι φορείς του δικαιώματος στην περιουσία*, ΤοΣ 2020, σελ. 897 επ.

⁶¹ Βλ. λ.χ. ΣτΕ 298/1993: Η ακαδημαϊκή ελευθερία ισχύει μόνο για τα ΑΕΙ, τα οποία αποτελούν πλήρως αυτοδιοικούμενα Ιδρύματα για την παροχή γενικής ανώτατης εκπαίδευσης, και όχι τις ειδικές παραγωγικές Σχολές των Ενόπλων Δυνάμεων, όπως η Σχολή Ναυτικών Δοκίμων. Βλ. και ΣτΕ 3894/1996 (ΤοΣ 1997, σελ. 161) για τη Σχολή Ευελπίδων και ΣτΕ 1223/2010 για τη Σχολή Ικάρων.

⁶² Για τους φοιτητές ως φορείς της ακαδημαϊκής ελευθερίας, βλ. και Α. Μάνεση, «Η ελευθερία διδασκαλίας στα Πανεπιστήμια», ό.π., σελ. 119 [130]. Π. Δαγτόγλου, *Ατομικά δικαιώματα*, ό.π., αρ. περ. 972 επ.

⁶³ Είναι χαρακτηριστικό ότι η δικαστική διαμάχη για τη συνταγματικότητα των διατάξεων του προϊσχύοντος «νόμου – πλαισίου» για τα ΑΕΙ (ν. 1268/1982) προσανατολίσθηκε και στο ζήτημα της συμφωνίας ή μη των σχετικών διατάξεων με το ατομικό δικαίωμα της ακαδημαϊκής ελευθερίας: Το Συμβούλιο της Επικρατείας (ΣτΕ 2786/1984 Ολομ, ΤοΣ 1984, σελ. 566 [571 επ.]) δέχθηκε ότι θίγεται η ακαδημαϊκή ελευθερία λόγω της ισότιμης συμμετοχής στο διδακτικό προσωπικό (Δ.Ε.Π.) διδα-

και η δικαστηριακή πράξη έχει κατ' επανάληψη επισημάνει τις προστατευόμενες δραστηριότητες, τις οποίες οφείλει να σέβεται η κρατική εξουσία. Πέρα από τη γενική αντισυνταγματικότητα οποιασδήποτε νομοθετικής διάταξης ή διοικητικής πράξης και «εγκυκλίου», που αποσκοπεί στη δέσμευση του πανεπιστημιακού δασκάλου όσον αφορά τη μέθοδο και το περιεχόμενο της επιστημονικής του έρευνας και διδασκαλίας, έχει κριθεί λ.χ. (επί τη βάση των διατάξεων του ν. 1268/1982 ερμηνευόμενων υπό το πρίσμα της ακαδημαϊκής ελευθερίας) ότι το Διοικητικό Συμβούλιο νοσοκομείου του ΕΣΥ (μη πανεπιστημιακό όργανο) δεν μπορεί να περιορίσει το κλινικό, διδακτικό ή ερευνητικό έργο πανεπιστημιακού ιατρού που του έχει ανατεθεί από πανεπιστημιακά όργανα⁶⁴.

σκότων (λεκτόρων) με μειωμένα προσόντα. Αντιθέτως, ο Άρειος Πάγος (ΑΠ 1314/1984, ΤοΣ 1984, σελ. 674 επ.) υιοθέτησε την άποψη ότι είναι συνταγματικά επιτρεπτή η ισότιμη συμμετοχή λεκτόρων στην ενιαία ομάδα ΔΕΠ. Το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο (ΑΕΔ 30/1985, ΤοΣ 1985, σελ. 182, 186 επ.) συντάχθηκε με την επιχειρηματολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας περί αντισυνταγματικότητας των σχετικών διατάξεων, στηριζόμενο στην «αρχή της ομοιογένειας»: *«Πράγματι εκδήλωση της ακαδημαϊκής ελευθερίας είναι και η αξίωση του πανεπιστημιακού διδασκάλου να συμμετέχει στις διαδικασίες λήψεως των αποφάσεων των σχετικών με τη διοίκηση του πανεπιστημίου, κατά τρόπο που να εξασφαλίζεται η γνησιότητα της γνώμης και της ψήφου του στο πλαίσιο της αντίστοιχης ομάδας. Απαραίτητη δε προϋπόθεση είναι η συγκρότηση της ομάδας των καθηγητών (κυρίου διδακτικού προσωπικού) από πρόσωπα που παρουσιάζουν ομοιογένεια από απόψεως τυπικών και ουσιαστικών προσόντων, καθηκόντων και ευθύνης στην όλη λειτουργία του πανεπιστημίου»* (ό.π. παρ., σελ. 186-187. Για την αρχή της ομοιογένειας, βλ. ακόμη την απόφαση του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της 29-5-1973, ΤοΣ 1985, σελ. 207 επ. [μτφρ. Δ. Κονδύλη] και ΣτΕ 714/1989, ΑρχΝομ 1990, σελ. 172). Τελικά, όμως, το Συμβούλιο της Επικρατείας (ΣτΕ 1854/1990 Ολομ, ΤοΣ 1990, σελ. 279 [281]) έκρινε ότι οι διατάξεις του ν. 1566/1985 αναβάθμισαν τα προσόντα των λεκτόρων και, ως εκ τούτου, η ισότιμη συμμετοχή τους με τα υπόλοιπα μέλη ΔΕΠ δεν προσκρούει πλέον στο άρθρο 16 παρ. 1 Σ. Για την ακαδημαϊκή ελευθερία, στο πλαίσιο της νομολογίας των ανωτάτων δικαστηρίων που εξέτασαν τη συνταγματικότητα των διατάξεων του ν. 1268/1982, βλ. το αφιέρωμα του περιοδικού «Το Σύνταγμα» (ΤοΣ 1984, σελ. 563 επ. και ΤοΣ 1985, σελ. 177 επ., επιμ. Χ. Πολίτη), καθώς επίσης και το αφιέρωμα του περιοδικού «Δίκαιο και Πολιτική» 6/1983, σελ. 5 επ. (επιμ. Ε. Βενιζέλου). Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι και ο νέος νόμος 4009/2011 για τα ΑΕΙ θέτει μείζονα θέματα ακαδημαϊκής ελευθερίας. Για τη σχετική προβληματική βλ. λ.χ. Κ. Χρυσόγονο, *Το Σύνταγμα και ο Ν. 4009/2011 για τη δομή και λειτουργία των ΑΕΙ*, 2011, σελ. 56 επ.

⁶⁴ ΣτΕ 2487/2000. Ομοίως και η ΣτΕ 2684/1999 (βλ. και ΣτΕ 1678/2002 για την ειδική περίπτωση της απομάκρυνσης, λόγω ασκήσεως ιδιωτικού έργου, ιατρού πανεπιστημιακής κλινικής εγκατεστημένης σε νοσοκομείο του ΕΣΥ με απόφαση μη πανεπιστημιακού οργάνου [Δ.Σ. του οικείου ΠΕΣΥ]). Στο νομολογιακό αυτό παράδειγμα καθίσταται ιδιαίτερα εναργής η στενή σχέση της ακαδημαϊκής ελευθερίας με την αυτοδιοίκηση των ΑΕΙ, η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 16 παρ. 5 Σ. Όπως ευστόχως επισημαίνεται από τον Π. Δαγτόγλου, *Ατομικά δικαιώματα*, ό.π., αρ. περ. 948, η «*ακαδημαϊκή ελευθερία προϋποθέτει και συνεπάγεται την αυτοδιοίκηση των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων*».

- 30** Επίσης, η ακαδημαϊκή ελευθερία προϋποθέτει την ύπαρξη της αναγκαίας υλικοτεχνικής υποδομής και τη διάθεση των απαραίτητων οικονομικών μέσων για άσκηση του επιστημονικού έργου του διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού των ΑΕΙ. Συνεπώς, «τα μέλη ΔΕΠ των ΑΕΙ έχουν ευθέως από το άρθρο 16 του Συντάγματος ατομικό δικαίωμα να αξιώσουν από το Κράτος... την εξασφάλιση των εν λόγω προϋποθέσεων [υλικοτεχνικής υποδομής] ως αναπόσπαστων στοιχείων της ακαδημαϊκής ελευθερίας και ως αναγκαίων όρων της κατοχυρωμένης συνταγματικά αποστολής των ως ερευνητών»⁶⁵. Από τη συνταγματική κατοχύρωση της ακαδημαϊκής ελευθερίας συνάγεται ακόμη ότι «κατά την οργάνωση των καθηκόντων των ανώτατων εκπαιδευτικών λειτουργιών, πρέπει να εξασφαλίζεται η άσκηση του ερευνητικού και διδακτικού τους έργου. Συνεπώς, η κατάρτιση των προγραμμάτων της πανεπιστημιακής διδασκαλίας πρέπει να παρέχει συγκεκριμένες δυνατότητες ασκήσεως του ατομικού αυτού δικαιώματος προς έρευνα και διδασκαλία» και συνακόλουθα «δεν επιτρέπεται [μέλος ΔΕΠ] να στερηθεί της δυνατότητας να ασκεί το συνταγματικώς κατοχυρωμένο δικαίωμά του προς έρευνα και διδασκαλία»⁶⁶.
- 31** Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι από την ακαδημαϊκή ελευθερία έχουν πολλάκις συναχθεί εγγυήσεις διαδικαστικού χαρακτήρα⁶⁷, αποδεικνύοντας για μια ακόμη φορά τη σημασία της θεσμικής διάστασης και, κυρίως, της οργάνωσης και διαδικασίας για την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων⁶⁸. Έχει κριθεί λ.χ. ότι η ακαδημαϊκή

⁶⁵ ΣτΕ 4009/2000. Με το σκεπτικό αυτό, το Συμβούλιο της Επικρατείας απέρριψε λόγο περί αντισυνταγματικότητας της νομοθετικής διάταξης (άρθρο 6 παρ. 1 του ν. 2530/1997), η οποία απαγορεύει στα μέλη ΔΕΠ να κατέχουν και άλλη θέση στον δημόσιο τομέα, συνεπώς και θέση ιατρού στο ΕΣΥ. Ειδικότερα, η ΣτΕ 4009/2000 έκρινε ότι η ενδεχόμενη ανεπάρκεια της υφιστάμενης υλικοτεχνικής υποδομής των πανεπιστημιακών κλινικών δεν καθιστά την απαγόρευση παράλληλης εργασίας στο ΕΣΥ αντισυνταγματική, αφού τα μέλη ΔΕΠ των ΑΕΙ έχουν, κατά τα ανωτέρω εκτεθέντα, ευθέως εκ του Συντάγματος το δικαίωμα «ν' αξιώσουν την πρόσβαση στα νοσοκομεία του Εθνικού Συστήματος Υγείας και τη διάθεση σ' αυτούς των μέσων (κλινών, υποδομής κλπ.) που είναι αναγκαία για την ακώλυτη άσκηση και εκπλήρωση του μνημονευθέντος επιστημονικού, ερευνητικού και διδακτικού τους έργου... Έτσι ερμηνευόμενη η επίμαχη ρύθμιση δεν προσκρούει στο άρθρο 16 του Συντάγματος, διότι η κατοχή οργανικής θέσης στο Εθνικό Σύστημα Υγείας από πανεπιστημιακό λειτουργό δεν είναι αναγκαία προϋπόθεση για την απρόσκοπτη άσκηση του ερευνητικού και διδακτικού έργου εφ' όσον η επιτέλεσή των διασφαλίζεται με την πρόσβαση των μελών ΔΕΠ των ΑΕΙ στην υποδομή και τα μέσα του Εθνικού Συστήματος Υγείας, στο μέτρο που είναι απαραίτητη για το σκοπό αυτό». Ομοίως λ.χ. και η ΣτΕ 4113/2000 ΝοΒ 2002, σελ. 769 επ.

⁶⁶ ΣτΕ 338/2011. Ομοίως λ.χ. και οι ΣτΕ 1319/2009, 411/2008 και ΔΕφθεσσ 25/2009.

⁶⁷ Για τη διάσταση αυτή της ακαδημαϊκής ελευθερίας, βλ. αναλυτικά Π. Μαντζούφα, *Ακαδημαϊκή ελευθερία*, ό.π., ιδίως σελ. 227 επ.

⁶⁸ Για το γενικότερο αυτό ζήτημα, βλ. αντί άλλων, Η. Bethge, *Grundrechtsverwirklichung durch Organisation und Verfahren*, NJW 1982, σελ. 1 επ.

ελευθερία –σε συνδυασμό με την αρχή της φανεράς δράσης των οργάνων της διοίκησης και τη συνταγματική κατοχύρωση του ακυρωτικού ελέγχου των διοικητικών πράξεων– επιβάλλει τη φανερή ψηφοφορία για την εκλογή μελών ΔΕΠ, με περαιτέρω συνέπεια την αντισυνταγματικότητα νομοθετικών διατάξεων που προβλέπουν τη μυστική ψηφοφορία⁶⁹. Μάλιστα, στις διαδικαστικές αυτές εγγυήσεις της ακαδημαϊκής ελευθερίας περιλαμβάνονται και οι αυξημένες απαιτήσεις «κανονιστικής πυκνότητας» των νομοθετικών εξουσιοδοτήσεων που σχετίζονται με θέματα ανώτατης εκπαίδευσης, όπως έκρινε το Συμβούλιο της Επικρατείας επ' ευκαιρία των Προγραμμάτων Σπουδών Επιλογής^{70, 71}.

Δ. Όπως και τα υπόλοιπα ατομικά δικαιώματα του άρθρου 16 παρ. 1 Σ., έτσι και η ακαδημαϊκή ελευθερία μπορεί να περιορισθεί μόνο για λόγους προστασίας άλλων συνταγματικών εννόμων αγαθών. Τούτο γίνεται δεκτό και από τη νομολογία, σύμφωνα με την οποία η ακαδημαϊκή ελευθερία «είναι, ως προς το περιεχόμενο και τη μέθοδο της διδασκαλίας και της έρευνας, απόλυτη και ισχύει έναντι πάντων, μη επιδεχόμενη άλλους περιορισμούς από εκείνους που απορρέουν από την υποχρέωση σεβασμού εκ μέρους του πανεπιστημιακού διδασκάλου ή ερευνητή των άλλων διατάξεων του Συντάγματος»⁷². Δεν τίθεται, πάντως, θέμα περιορισμού της ακαδημαϊκής ελευθερίας από τον

⁶⁹ ΣτΕ 1940/1983.

⁷⁰ ΣτΕ 2820/1999 (ΤοΣ 2000, σελ. 331 [333 - 334]: «Τούτου [της συνταγματικής κατοχύρωσης της ακαδημαϊκής ελευθερίας] έπεται, ότι βασικό στοιχείο της ουσιαστικής ρυθμίσεως που πρέπει να περιέχεται σε νομοθετικό κείμενο το οποίο περιλαμβάνει εξουσιοδοτική διάταξη για τη ρύθμιση οργανωτικών θεμάτων της ανωτάτης εκπαίδευσως, όπως η θέσπιση νέας, παράλληλης προς την υφισταμένη, διαδικασίας αποκτήσεως πτυχίου, είναι η θέσπιση της οργανωτικής της δομής ώστε να δύναται να κριθεί το συνταγματικό κύρος της διατάξεώς της ενόψει των επιταγών του άρθρου 16 [του Συντάγματος]».

⁷¹ Για το ζήτημα της σχέσης της ακαδημαϊκής ελευθερίας με το πανεπιστημιακό άσυλο (η ειδικότερη προβληματική του οποίου δεν μπορεί να αναπτυχθεί στον παρόντα σχολιασμό), βλ., αντί άλλων, Α. Αργυρό, *Η ακαδημαϊκή ελευθερία και το «Πανεπιστημιακό άσυλο»*, ΝοΒ 2011, σελ. 1800 επ.· Γ. Κατρούγκαλο, *Jura sunt vigilantibus scripta – Το πανεπιστημιακό άσυλο και η αμφισβήτησή του*, ΕφημΔΔ 6/2006, σελ. 678 επ.· Α. Μάνεση, «Η συνταγματική προστασία», ό.π., 1980, σελ. 674 [702-703]. Βλ. επίσης και τη διάταξη του άρθρου 2 παρ. 4 του ν. 1268/1982: «Για την κατοχύρωση της ακαδημαϊκής ελευθερίας, της ελεύθερης επιστημονικής αναζήτησης και της ελεύθερης διακίνησης των ιδεών, αναγνωρίζεται το Πανεπιστημιακό Άσυλο». Τελικά, το πανεπιστημιακό άσυλο καταργήθηκε με το άρθρο 3 του ν. 4009/2011, το οποίο προβλέπει τα ακόλουθα: «1. Στα ΑΕΙ κατοχυρώνεται η ακαδημαϊκή ελευθερία στην έρευνα και τη διδασκαλία, καθώς και η ελεύθερη έκφραση και διακίνηση των ιδεών. 2. Σε αξιόποινες πράξεις που τελούνται εντός των χωρών των ΑΕΙ εφαρμόζεται η κοινή νομοθεσία. 3. Από τη δημοσίευση του παρόντος νόμου καταργούνται το άρθρο 2 του Ν. 1268/1982(Α' 87) και οι παράγραφοι 1 έως και 7 και 9 του άρθρου 3 του Ν. 3549/2007 (Α' 69)».

⁷² ΣτΕ 2786/1984 Ολομ (ΤοΣ 1984, σελ. 566 [568]). Ομοίως και η ΣτΕ 2820/1999, ΤοΣ 2000, σελ. 331 [333].

καθορισμό των εξωτερικών όρων διενέργειας της πανεπιστημιακής έρευνας και διδασκαλίας (π.χ. όσον αφορά το πρόγραμμα σπουδών, τις ώρες και ημέρες διδασκαλίας, τη διάρκεια των σπουδών, τον υποχρεωτικό ή μη χαρακτήρα της παρακολούθησης των μαθημάτων κ.ο.κ)⁷³. Η ακαδημαϊκή ελευθερία αποσκοπεί στην κατοχύρωση της ελεύθερης επιλογής του αντικειμένου και της μεθόδου της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας (εντός του ισχύοντος προγράμματος σπουδών) και στην ελεύθερη διάδοση των επιστημονικών απόψεων των πανεπιστημιακών δασκάλων, όχι, όμως, και στην ελεύθερη διαμόρφωση του οργανωτικού πλαισίου άσκησης του ακαδημαϊκού έργου, υπό την αυτονόητη προϋπόθεση ότι η διαμόρφωση του οργανωτικού αυτού πλαισίου δεν υποκρύπτει ή δεν συνεπάγεται κατ' αποτέλεσμα περιορισμό της ακαδημαϊκής ελευθερίας⁷⁴.

VI. ΠΑΙΔΕΙΑ

- 33** Α. Παρότι το άρθρο 16 παρ. 4 Σ. αναφέρεται στους «Έλληνες» (που έχουν δικαίωμα δωρεάν παιδείας), γίνεται πλέον δεκτό ότι φορείς του δικαιώματος στην Παιδεία είναι όλα τα φυσικά πρόσωπα και όχι μόνον οι Έλληνες πολίτες. Πράγματι, «*δύσκολα μπορεί να γίνει δεκτό –και υπό το πρίσμα του ανθρωπιστικού πνεύματος του Συντάγματος που προϋποθέτει την κατοχύρωση των βασικών δικαιωμάτων και για τους αλλοδαπούς– ότι η συνταγματική τάξη μας δεν επιθυμεί την παροχή παιδείας και στους αλλοδαπούς και την μέσω αυτής ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία*»⁷⁵.
- 34** Η παιδεία, σε όλες τις βαθμίδες, παρέχεται από το Κράτος δωρεάν. Παρόλα ταύτα και σύμφωνα με τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, είναι νόμιμη η επιβολή διδάκτρων στις μεταπτυχιακές σπουδές. Ειδικότερα, και στηριζόμενο προεχόντως στην ιστορική ερμηνεία του άρθρου 16 Σ., η Ολομέλεια του Δικαστηρίου δέχθηκε κατά πλειοψηφία ότι όταν «*ο συντακτικός νομοθέτης θέσπισε με το Σύνταγμα του 1975 το εν λόγω κοινωνικό δικαίωμα και για την ανώτατη εκπαίδευση είχε υπόψη του το θεσμικό πλαίσιο και το κόστος λειτουργίας των προπτυχιακών σπουδών ενώ απουσίαζαν σχεδόν από τα ελληνικά πανεπιστήμια οι μεταπτυχιακές σπουδές (βλ. σελ. 5 Εισηγητ. Έκθ. ν. 1268/82) και το αντίστοιχο θεσμικό πλαίσιο. Ενόψει αυτού, ως προς τις μεταπτυχιακές σπουδές και την εκπόνηση διδακτορικής εργασίας εναπόκειται στην εκτίμηση του κοινού νομοθέτη, να επιβάλλει στους μεταπτυχιακούς φοιτητές εκτός από την κρατική*

⁷³ Βλ. και Α. Μάνεση, «Η ελευθερία της διδασκαλίας», ό.π., σελ. 119 [124 επ].

⁷⁴ Βλ. και ΣτΕ 2786/1984 (ΤοΣ 1984, σελ. 566 [568]): «*Ο κοινός νομοθέτης έχει την ευχέρεια να ορίσει το γνωστικό αντικείμενο της διδασκαλίας και της έρευνας, δεν επιτρέπεται όμως να θεσπίσει τέτοιους οργανωτικούς ή λειτουργικούς κανόνες, οι οποίοι, έστω και έμμεσα, συνεπάγονται περιορισμούς στην ακαδημαϊκή ελευθερία*». Βλ. και ΣτΕ 2820/1999 (ΤοΣ 2000, σελ. 331 [333]), 4006/2000.

⁷⁵ Σπύρος Βλαχόπουλος, Γενική θεωρία των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε: Σπύρο Βλαχόπουλο (επιμ.), *Θεμελιώδη δικαιώματα*, 2017, σελ. 1 [11].

επιχορήγηση και δίδακτρα, για την κάλυψη του κόστους λειτουργίας των προγραμμάτων μεταπτυχιακών σπουδών»⁷⁶.

Οι διατάξεις του άρθρου 16 Σ. για την Παιδεία θέτουν μια σειρά από συνταγματικά ζητήματα, ιδίως όταν ο εφαρμοστής του δικαίου καλείται να συνεφαρμόσει το άρθρο αυτό με άλλες διατάξεις, όπως αυτές των άρθρων 3 και 13 Σ. (περί επικρατούσας θρησκείας και θρησκευτικής ελευθερίας). Ένα από τα αμφισβητούμενα ζητήματα είναι αυτό της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών στα σχολεία. Το Συμβούλιο της Επικρατείας έχει δεχθεί σχετικά ότι το μάθημα των θρησκευτικών πρέπει να έχει «ομολογιακό» χαρακτήρα, υπό την έννοια της διδασκαλίας των δογμάτων, των ηθικών αξιών και των παραδόσεων της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης. Κατά την ίδια νομολογία, με τον τρόπο αυτό δεν παραβιάζεται η θρησκευτική ελευθερία, δεδομένου ότι το μάθημα απευθύνεται στους ορθόδοξους χριστιανούς μαθητές και όχι στους άθεους ή άθρησκους ή αλλόθρησκους ή ετερόδοξους μαθητές, οι οποίοι μπορούν να απαλλαγούν από την παρακολούθηση του μαθήματος⁷⁷. Η σχετική προβληματική προφανώς δεν μπορεί να αναπτυχθεί στο πλαίσιο ενός σύντομου σχολιασμού του άρθρου 16 Σ. Απλά τίθεται το ερώτημα, κατά πόσο θα συμβάδιζε περισσότερο με το πνεύμα του Συντάγματος μια διδασκαλία που θα ενημέρωνε τους μαθητές για το θρησκευτικό φαινόμενο στο σύνολό του και τις κυριότερες θρησκείες, με μεγαλύτερη έμφαση στο ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα που πλειοψηφία του πληθυ-

⁷⁶ Ολομ ΣτΕ 2411/2012. Βλ. περαιτέρω Μ. Κονδύλη, *Η συνταγματικότητα των διδάκτρων στις μεταπτυχιακές σπουδές – ΣτΕ 2714/2010, Τμ. Γ΄ (7μελής)*, ΔτΑ 57/2013, σελ. 243 επ.· Λ. Παπαδοπούλου, *Δωρεάν, κατά το Σύνταγμα, και η ανώτατη εκπαίδευση; – Σχόλια σε τρεις δικαστικές αποφάσεις ΔΕφ-Πατρ 705/2010 (δίδακτρα στο ΕΑΠ), ΣΕ 2714/2010 (Γ΄ Τμ.), ΟΛΣΕ 2411/2012 (δίδακτρα σε μεταπτυχιακά)*, ΔτΑ 57/2013, σελ. 169 επ.· Ν. Παπαχρήστος, *Σχόλιο στην ΟΛΣΕ 2411/2012 – Πληρωμή διδάκτρων για μεταπτυχιακές σπουδές στο δημόσιο Πανεπιστήμιο*, ΕφημΔΔ 2012, σελ. 478 επ.

⁷⁷ Βλ. Ολομ ΣτΕ 660, 926/2018, 1750/2019. Σύμφωνα με την ίδια νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, για την απαλλαγή από την παρακολούθηση του μαθήματος των θρησκευτικών απαιτείται η επίκληση λόγων «θρησκευτικής συνείδησης», ενώ κατά την Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα αρκεί η απλή δήλωση ότι λόγοι συνείδησης δεν επιτρέπουν τη συμμετοχή του μαθητή στο μάθημα των θρησκευτικών. Βλ. ΑΠΔΠΧ με σχόλιο Ιωάννη Κονιδάρη, *Νομοκανονικά 2/2020*, σελ. 167 επ. Περαιτέρω, η προσευχή και ο εκκλησιασμός στα σχολεία απευθύνονται αποκλειστικά στους ορθόδοξους χριστιανούς μαθητές, ενώ οι άθεοι/άθρησκοι/αλλόθρησκοι/ετερόδοξοι μαθητές έχουν το δικαίωμα απαλλαγής. Βλ. ΣτΕ Ολομ 942/2020. Βλ. επίσης Α. Πανούση, *Περί του μαθήματος των θρησκευτικών μετά την ΣτΕ Ολ 660/2018*, ΘΠΔΔ 2018, σελ. 347 επ.· Σ. Ρίζο, *Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνειδήσεως των Ελλήνων ως μέρος της εκπαίδευσέως (άρθρο 16 παρ. 2 Συντ.)*, ΘΠΔΔ, 2018, σελ. 977 επ.· Γ. Σταυρόπουλος, *Το μάθημα των θρησκευτικών υπό το φως της πρόσφατης 660/2018 απόφασης του Συμβουλίου της Επικρατείας*, ΘΠΔΔ 2018, σελ. 358 επ.· Ν. Ρόζος, *Το μάθημα των θρησκευτικών – Σκέψεις με αφορμή τις αποφάσεις της ΟΛΣΕ 660 και 926 του 2018*, ΔτΑ 77/2018, σελ. 523 επ.

σμού στην Ελλάδα. Η αντίληψη ότι οι μαθητές είτε θα πρέπει να πληροφορούνται μόνο τις διδασχές της Ορθοδοξίας είτε να απέχουν παντελώς από την ενασχόληση με το θρησκευτικό φαινόμενο (όταν δυστυχώς, ακόμη και σήμερα, διεξάγονται πόλεμοι στο όνομα θρησκειών), δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί ότι συμβάλλει στη διαπαιδαγώγηση πληροφορημένων και υπεύθυνων πολιτών⁷⁸.

- 36 Β.** Όσον αφορά την προσχολική, πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση⁷⁹, στην παρ. 3 του άρθρου 16 Σ. ορίζεται ότι τα «έτη υποχρεωτικής φοίτησης δεν μπορεί να είναι λιγότερα από εννέα», ο νομοθέτης ωστόσο μπορεί να επεκτείνει τη διάρκειά της καθορίζοντας και τους όρους παροχής της εκπαίδευσης⁸⁰. Η δυνατότητα επέκτασης της διάρκειας της υποχρεωτικής εκπαίδευσης συμπεριλαμβάνει και την προσχολική εκπαίδευση, υπό την προϋπόθεση ότι διασφαλίζονται τα συμφέροντα του παιδιού ιδίως στους τομείς της ασφάλειας και της υγείας⁸¹. Έχει κριθεί επίσης νομολογιακά ότι δεν αντίκειται στο Σύνταγμα ο εμβολιασμός του παιδιού ως προϋπόθεση για την εγγραφή του στους Παιδικούς και Βρεφονηπιακούς Σταθμούς⁸².
- 37** Περαιτέρω, έχει κριθεί ότι δεν συνάγεται από το άρθρο 16 Σ. υποχρέωση του Κράτους να καταστήσει συγκεκριμένη επιστήμη αντικείμενο διδασκαλίας στη δημόσια εκπαίδευση, όπως επίσης ότι ο νομοθέτης είναι καταρχήν ελεύθερος να μεταβάλει το ωρολόγιο πρόγραμμα των μαθημάτων, ακόμη και εις βάρος των επαγγελματικών δικαιωμάτων μιας κατηγορίας εκπαιδευτικών⁸³.
- 38 Γ.** Στο πλαίσιο λειτουργίας των ιδιωτικών σχολείων, κρίθηκε από το Συμβούλιο της Επικρατείας ότι δεν αντίκειται στο άρθρο 16 παρ. 2 και 8 Σ. η δια νόμου υπαγωγή των ζητημάτων πρόσληψης, απασχόλησης και λύσης των εργασιακών σχέσεων των

⁷⁸ Δεν είναι όμως μόνον τα «κλασικά» ζητήματα της Παιδείας που απασχολούν το δημόσιο δίκαιο. Η πρόσφατη πανδημία του Covid-19 σε συνδυασμό με την εξέλιξη της τεχνολογίας οδήγησε και στην εξ αποστάσεως εκπαιδευτική διαδικασία με τη μέθοδο της τηλεμετάδοσης. Για τη σχετική προβληματική βλ. λ.χ. Ι. Καμτσίδου, *Σκέψεις σχετικά με την (αντι)συνταγματικότητα του νομικού πλαισίου για την απευθείας μετάδοση των μαθημάτων με τεχνολογικά μέσα*, ΕφημΔΔ 2020, σελ. 288 επ.· Φ. Παναγοπούλου-Κουτνατζή, *Ζητήματα συνταγματικότητας στην εξ αποστάσεως σχολική εκπαίδευση*, ΕφημΔΔ 2020, σελ. 292 επ.

⁷⁹ Για το πολύ σημαντικό ζήτημα των νόμιμων κριτηρίων για την κατάργηση και συγχώνευση σχολικών μονάδων της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, βλ. ΣτΕ 3424/2017.

⁸⁰ ΣτΕ 1468/2012.

⁸¹ ΣτΕ 200/2020.

⁸² ΣτΕ 2387/2020.

⁸³ ΣτΕ 2573/2021. Επρόκειτο για την κατάργηση των μαθημάτων «Ελεύθερο Σχέδιο» και «Γραμμικό Σχέδιο».

εκπαιδευτικών των ιδιωτικών σχολείων στις εκάστοτε ισχύουσες διατάξεις της κοινής εργατικής νομοθεσίας⁸⁴. Όσον αφορά δε τα δίδακτρα των ιδιωτικών σχολείων, η νομολογία δέχεται ότι είναι συνταγματικά επιτρεπτός ο καθορισμός ενός ανωτάτου ορίου («πλαφόν»), υπό την προϋπόθεση ότι δύναται να καλυφθούν τα έξοδα και ένα εύλογο ποσοστό κέρδους⁸⁵. Η θεώρηση αυτή είναι ορθή, δεδομένου ότι η ίδρυση και λειτουργία ιδιωτικών σχολείων αποτελεί μεν άσκηση επιχειρηματικής ελευθερίας του άρθρου 5 παρ. 1 Σ., ταυτόχρονα όμως συμβάλει στην πραγμάτωση των δημοσίου ενδιαφέροντος σκοπών της παιδείας του άρθρου 16 Σ., με περαιτέρω συνέπεια να μην μπορεί να ταυτιστεί με μια οποιαδήποτε άλλη κερδοσκοπική δραστηριότητα. Γενικότερα, το στοιχείο αυτό συνηγορεί υπέρ της έντονης ρυθμιστικής επέμβασης του νομοθέτη στην οργάνωση και λειτουργία των ιδιωτικών σχολείων. Όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά η νομολογία, «*ενόψει και της αναγωγής της παιδείας σε βασική αποστολή του Κράτους, με την ανωτέρω συνταγματική πρόβλεψη δεν παρέχεται απλώς η δυνατότητα ασκήσεως ιδιωτικής επιχειρήσεως αλλά και δημοσίου λειτουργήματος από ιδιωτικό φορέα, ο οποίος, για το λόγο αυτό υπόκειται σε κρατικό έλεγχο και εποπτεία, με συνέπεια την έντονη ρυθμιστική επέμβαση του νομοθέτη στην οργάνωση και λειτουργία τους (πρβλ. ΣτΕ 622/2010 επτ., 2283/2002, 2901/2000, 1357/1999 επταμ., 2374, 2376/1988 Ολομ.)*»⁸⁶.

Δ. Όσον αφορά την επαγγελματική εκπαίδευση, έχει γίνει δεκτό ότι από «*τη διάταξη, όμως, αυτή [άρθρο 16 παρ. 7 Σ.] δεν συνάγεται ότι επιβάλλεται η παροχή της παιδείας αυτής αποκλειστικώς από το Κράτος. Συνεπώς, προκειμένου για την επαγγελματική ή κάθε άλλη ειδική εκπαίδευση, και μεν δεν κατοχυρώνεται συνταγματικώς ατομικό δικαίωμα των ιδιωτών να ιδρύουν τέτοιες σχολές, το Σύνταγμα, όμως, δεν απαγορεύει σ' αυτούς την ίδρυση τέτοιας φύσεως εκπαιδευτηρίων, αλλά η δυνατότητά τους να ιδρύουν εκπαιδευτήρια της κατηγορίας αυτής έχει καταστεί αντικείμενο ρυθμίσεως με κανόνες δικαίου που θέτει ο κοινός νομοθέτης. Ο δε νομοθέτης μπορεί να επιτρέψει ή και να απαγορεύσει την ίδρυση και λειτουργία τέτοιων σχολών, ύστερα από εκτίμηση της επάρκειας των αντίστοιχων δημοσίων σχολών να καλύψουν τις εκπαιδευτικές ανάγκες, εν όψει και των κατευθύνσεων και αναγκών της εθνικής οικονομίας, των γενικότερων επιπτώσεων από τη λειτουργία τέτοιων ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων, καθώς και όλων των συναφών παραγόντων (πρβλ. Σ.τ.Ε. 4731/2014, 1318/2009, 547/2008 επταμ, 211/2006, 2287/2001 Ολομ., 576/1981 Ολομ.)*». Ωστόσο, «*τα δημόσια Ι.Ε.Κ. [Ινστιτούτα Επαγγελματικής Κατάρτισης] δεν τελούν υπό τις αυτές συνθήκες με*

⁸⁴ Ολομ ΣτΕ 2114/2021.

⁸⁵ Βλ., μεταξύ άλλων, ΣτΕ 2395/1988, ΔΕφΑθ 362/2014.

⁸⁶ ΔΕφΑθ 83/2014.

τα ιδιωτικά και, ως εκ τούτου, η χρηματοδότηση των δημόσιων Ι.Ε.Κ. και όχι και των ιδιωτικών μέσω των κοινοτικών προγραμμάτων δεν θέτει ζήτημα παραβίασεως της συνταγματικής αρχής της ισότητας»⁸⁷.

- 40 Ε. Η συνταγματική ρύθμιση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης⁸⁸ διαφοροποιείται από τη συνταγματική ρύθμιση της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ως προς το ότι το Σύνταγμα (άρθρο 16 παρ. 5 και 8) επιβάλλει τη λειτουργία των Πανεπιστημίων ως νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου, απαγορεύοντας ρητώς την ίδρυση ανωτάτων σχολών. Η ρύθμιση αυτή έχει προκαλέσει έντονο δημόσιο διάλογο ως προς τη δικαιιοπολιτική ορθότητά της, σε κάθε περίπτωση όμως αποτελεί τμήμα του ισχύοντος συνταγματικού δικαίου με συγκεκριμένες πρακτικές συνέπειες⁸⁹. Έτσι, έχει κριθεί λ.χ. ότι δεν είναι νόμιμη η αναγνώριση από το ΔΟΑΤΑΠ του διανυθέντος χρόνου σπουδών σε εκπαιδευτικό ίδρυμα, το οποίο λειτουργεί στην Ελλάδα χωρίς να αποτελεί ελληνικό ΑΕΙ κατά την έννοια του άρθρου 16 παρ. 5 Σ⁹⁰. Συνακόλουθα, νομίμως αρνείται ο ΔΟΑΤΑΠ την αναγνώριση της ισοτιμίας τίτλων σπουδών, με το σκεπτικό ότι το σύνολο των σπουδών είχε πραγματοποιηθεί σε κέντρο μεταλυκειακής εκπαίδευσης στην Ελλάδα που συνεργάζεται με ίδρυμα της αλλοδαπής⁹¹.
- 41 Πλούσια νομολογία υφίσταται όσον αφορά το σύστημα εισαγωγής των υποψηφίων στις Σχολές των ΑΕΙ⁹². Όσον αφορά τις ευνοϊκές ρυθμίσεις υπέρ συγκεκριμένων κατηγοριών υποψηφίων, το Συμβούλιο της Επικρατείας έκρινε ότι αντίκειται στη συνταγματική αρχή της αξιοκρατίας η πρόβλεψη θέσεων που καταλαμβάνονται μόνον από υποψηφίους με την ιδιότητα του μέλους πολύτεκνης οικογένειας. Και τούτο διότι

⁸⁷ ΣτΕ 1372/2018.

⁸⁸ Για τη συγχώνευση, κατάτμηση και κατάργηση ΑΕΙ ή Σχολών και Τμημάτων του, βλ. λ.χ. ΣτΕ 1268/2016.

⁸⁹ Για τη γενικότερη προβληματική βλ., μεταξύ άλλων, Ν. Αλιβιζάτο, *Ιδιωτικά πανεπιστήμια: το κόστος της ατολμίας*, ΔτΑ 77/2018, σελ. 641 επ.· Σ. Βλαχόπουλο, *Σύνταγμα και μη κρατικά πανεπιστήμια*, ΔτΑ 77/2018, σελ. 679 επ.· Π. Παραρά, *Δωρεάν η παιδεία και στα Πανεπιστήμια*, ΔτΑ 57/2013, σελ. 155 επ.· Idem, «Τα ιδιωτικά Πανεπιστήμια στην Ευρώπη», σε Idem, *Res Publica II – Δικαιώματα του Ανθρώπου*, 2014, σελ. 461 επ.· Ι. Σαρμά, *Η ελευθερία ίδρυσης ιδιωτικών πανεπιστημίων ως ενωσιακό θεμελιώδες δικαίωμα - Το άρθρο 14 παρ. 3 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, ΔτΑ 77/2018, σελ. 647 επ.· Σ. Ταλιαδούρο, *Η αναθεώρηση του άρθρου 16 του Συντάγματος – Ανάγκη πρόβλεψης της δυνατότητας ίδρυσης και λειτουργίας μη κρατικών Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων*, ΘΠΔΔ 2017, σελ. 405 επ.

⁹⁰ ΣτΕ 570/2010.

⁹¹ ΣτΕ 1158/2020.

⁹² Βλ. λ.χ. Ολομ ΣτΕ 2770/2020, σύμφωνα με την οποία όταν θεσπίζεται ένα νέο σύστημα για την εισαγωγή στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, δύναται οι κοινός νομοθέτης να διατηρήσει παράλληλα και για ορισμένο χρονικό διάστημα το προηγούμενο σύστημα εισαγωγής.

η εισαγωγή στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση θα πρέπει να γίνεται με κριτήρια αμιγώς ακαδημαϊκά⁹³. Ομοίως κρίθηκε από το Συμβούλιο της Επικρατείας ότι αντιβαίνει στο Σύνταγμα (άρθρα 4 παρ. 1, 5 παρ.1 και 16 Σ.) η ημιδοσολογία υποψηφίων–αθλητών για επιτυχίες ήσσονος σημασίας, όπως επίσης και η πρόβλεψη ενός υψηλού και αυθαίρετου ποσοστού για την καθ' υπέρβαση εισαγωγή αθλητών στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση σε οποιαδήποτε σχολή^{94, 95}.

Βασική συνταγματική αρχή που διέπει την οργάνωση και λειτουργία των ΑΕΙ⁹⁶ είναι **42**

⁹³ Ολομ ΣτΕ 987/2014.

⁹⁴ Ολομ ΣτΕ 686/2018.

⁹⁵ Από το άρθρο 16 Σ. προκύπτουν επίσης περιορισμοί όσον αφορά τις μετεγγραφές των φοιτητών. Βλ. Ολομ ΣτΕ 1251/2015: «*Επειδή, περαιτέρω, σύμφωνα με το άρθρο 16 του Συντάγματος, είναι επιβεβλημένη η εύρυθμη λειτουργία των σχολών και των τμημάτων των ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων καθ' όλο τον χρόνο των σπουδών των εισαγομένων. Συνεπώς, κάθε εισαγόμενος πρέπει, κατ' αρχήν, να φοιτά στη σχολή ή στο τμήμα, όπου εισάγεται, μέχρι την αποφοίτησή του. Κατ' εξαίρεση ο κοινός νομοθέτης δύναται να θεσπίζει διατάξεις που επιτρέπουν τις μετεγγραφές εκείνων των φοιτητών, οι οποίοι αδυνατούν να συνεχίσουν τις σπουδές τους στη σχολή ή στο τμήμα, όπου έχουν εισαχθεί, λόγω προβλημάτων υγείας που αντιμετωπίζουν οι ίδιοι ή λόγω ανυπερβλήτης οικονομικής δυσχέρειας και ζητούν να μετεγγραφούν σε αντίστοιχη σχολή ή τμήμα ανωτάτου εκπαιδευτικού ιδρύματος που εδρεύει σε άλλη πόλη, όπου αποδεδειγμένα θα έχουν την αναγκαία για τη φοίτησή τους ιατρική ή οικονομική, κατά περίπτωση, υποστήριξη. Επιπροσθέτως, χάριν προστασίας της εύρυθμης λειτουργίας και σεβασμού της πλήρους αυτοδιοικήσεως των ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, το άρθρο 16 του Συντάγματος επιβάλλει στον κοινό νομοθέτη κατά τη θέσπιση των διατάξεων περί μετεγγραφών: α) να προβλέπει ανώτατο όριο για τις καθ' έκαστο ακαδημαϊκό έτος επιτρεπόμενες μετεγγραφές, το οποίο ευλόγως δεν δύναται να υπερβαίνει - συνολικά για τα εξάμηνα σπουδών - ποσοστό 10% επί των κατά το ίδιο ακαδημαϊκό έτος εισαγομένων σε κάθε σχολή ή τμήμα υποδοχής και β) να καθιστά τα όργανα των σχολών και των τμημάτων υποδοχής αποφασιστικώς αρμόδια για να εκτιμούν, με ειδικώς αιτιολογημένη κρίση και χωρίς υποχρέωση εξαντήσεως του ως άνω ορίου, αν και σε ποιο βαθμό επιτρέπουν οι λειτουργικές δυνατότητές τους τη διενέργεια μετεγγραφών κατά το συγκεκριμένο ακαδημαϊκό έτος και, ακολούθως, να αποφασίζουν επί των σχετικών αιτήσεων των ενδιαφερομένων συνεκτιμώντας και την επίδοση εκάστου εξ αυτών στις σπουδές του*». Βλ. σχετικά Ε. Λιαπικού, *Το άρθρο 16 του Συντάγματος και το νομικό πλαίσιο των μετεγγραφών φοιτητών (με αφορμή την ΟΛΣΤΕ 1251/2015)*, ΤοΣ 2016, σελ. 233 επ.·

⁹⁶ Σύμφωνα με τη νομολογία, οι στρατιωτικές σχολές δεν είναι ΑΕΙ κατά την έννοια του άρθρου 16 Σ. (αλλά προεχόντως παραγωγικές σχολές των Ενόπλων Δυνάμεων) και το εκπαιδευτικό προσωπικό τους δεν τελεί υπό τις αυτές συνθήκες με το εκπαιδευτικό προσωπικό των ΑΕΙ. Βλ. σχετικά Ολομ ΣτΕ 387/2016 και ΔΕΦΑΘ 111/2021. Συναφώς για τις αστυνομικές σχολές γίνεται δεκτό ότι «*όπως έχει κριθεί (ΣτΕ 1932, 1934 - 1936/2018 επτ.)*, η Σχολή Αξιωματικών της Ελληνικής Αστυνομίας, η φοίτηση στην οποία διαρκεί οκτώ εξάμηνα, είναι μεν ισότιμη με τα Ιδρύματα και τις Σχολές του Πανεπιστημιακού Τομέα της ανώτατης εκπαίδευσης, παρέχει ισότιμη εκπαίδευση και χορηγεί ισότιμα πτυχία προς εκείνα που χορηγούνται από τα αντίστοιχα επιπέδου εκπαιδευτικά ιδρύματα (άρθρο 38 παρ. 5 Ν. 4249/2014), η δε εισαγωγή σπουδαστών σε αυτήν γίνεται με το σύστημα των γενικών εξετάσεων, προς διασφάλιση

αυτή της αυτοδιοίκησης. Η αυτοδιοίκηση των ΑΕΙ είναι πλήρης σύμφωνα με το άρθρο 16 παρ. 5 Σ., διαφοροποιείται όμως από την έννοια της αυτονομίας. Ειδικότερα, η αρχή της πλήρους αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ «έχει ως περιεχόμενο την εξουσία των ιδρυμάτων αυτών να αποφασίζουν για τις δικές τους υποθέσεις με δικά τους όργανα, της κρατικής εποπτείας περιοριζόμενης στην άσκηση ελέγχου νομιμότητας επί των πράξεων των οργάνων αυτών. Η ανωτέρω εξουσία των ΑΕΙ περιορίζεται στην εφαρμογή των κανόνων δικαίου που διέπουν την οργάνωση και τη λειτουργία τους, δεν περιλαμβάνει όμως και το δικαίωμα θέσπισης των σχετικών κανόνων ή της σύμπραξης στην παραγωγή τους, και μάλιστα κατά τρόπο δεσμευτικό για τα όργανα που θεσπίζουν τους κανόνες δικαίου, πράγμα που προϋποθέτει όχι απλώς αυτοδιοίκηση, αλλά αυτονομία των εν λόγω ιδρυμάτων, η οποία δεν τους έχει παραχωρηθεί από το Σύνταγμα ... Με το συνταγματικό αυτό πλαίσιο, η θέσπιση των κανόνων που διέπουν την οργάνωση και τη λειτουργία των ΑΕΙ ανήκει στην αρμοδιότητα της νομοθετικής λειτουργίας και ασκείται από τα όργανα και με τη διαδικασία που προβλέπει το Σύνταγμα. Κατά την άσκηση της αρμοδιότητάς του αυτής ο νομοθέτης διαθέτει ευρύτατα περιθώρια εξουσίας και δεν υποχρεούται να ακολουθήσει ορισμένο οργανωτικό και λειτουργικό πρότυπο, πρέπει όμως να οργανώνει τα ΑΕΙ ενόψει των εκάστοτε κρατουςών επιστημονικών, οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών, διασφαλίζοντας, παράλληλα, την πλήρη αυτοδιοίκησή τους και την ακώλυτη άσκηση της ακαδημαϊκής ελευθερίας και επιλέγοντας ρυθμίσεις πρόσφορες για την επίτευξη των σκοπών που επιδιώκει κάθε φορά (βλ. ΣτΕ 1013/2013 Ολομ., 32/1990 7μ.)»⁹⁷.

- 43 Σε σχέση με το καθεστώς των πανεπιστημιακών λειτουργών, η νομολογία δέχεται ότι για «την πραγματοποίηση της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας μέσα στο πλαίσιο των αρχών της ακαδημαϊκής ελευθερίας και της αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ, ο συνταγματικός νομοθέτης προέβλεψε την ύπαρξη διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού, τα μέλη του οποίου αναγνωρίζονται ως δημόσιοι λειτουργοί, τελούντες υπό ιδιαίτερο προστατευτικό καθεστώς εγγυώμενο την προσωπική και λειτουργική τους ανεξαρτησία (ΣτΕ 41/2013 Ολ, 2786/1984 Ολ., 246/2006). Εκ τούτου έπεται ότι, κατά την οργάνωση των καθηκόντων των ανώτατων εκπαιδευτικών λειτουργών, πρέπει να εξασφαλίζεται η άσκηση του ερευνητικού και διδακτικού τους έργου. Συνεπώς, η κατάρτιση των προγραμμάτων της

των συνταγματικών αρχών της αξιοκρατίας και της ισότητας, ο κύριος, όμως, χαρακτήρας της δεν είναι προεκόντως ακαδημαϊκός, δεδομένου ότι έχει ως κύρια αποστολή την άρτια επαγγελματική κατάρτιση, τη γενική μόρφωση και την κατάλληλη σωματική και ψυχική προετοιμασία των εκπαιδευόμενων, ώστε να καταστούν ικανοί αξιωματικοί της Ελληνικής Αστυνομίας (άρθρο 1 ΠΔ 319/1995), και όχι την παροχή γενικής ανώτατης εκπαίδευσης με βάση τις αρχές της ακαδημαϊκής ελευθερίας και της πλήρους αυτοδιοίκησης, όπως τα λοιπά ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα» (ΣτΕ 191/2020).

⁹⁷ ΣτΕ 1268/2016. Βλ. και Ολομ ΣτΕ 520/2015, ΣτΕ 2992/2014. Βλ. επίσης Ολομ ΣτΕ 652/2016, σύμφωνα με την οποία ο καθορισμός του αριθμού των υπαλλήλων του διοικητικού προσωπικού των ΑΕΙ ανήκει στην εξουσία του νομοθέτη και της κανονιστικώς δρώσας διοίκησης.

πανεπιστημιακής διδασκαλίας πρέπει να παρέχει συγκεκριμένες δυνατότητες άσκησης του ατομικού αυτού δικαιώματος προς έρευνα και διδασκαλία (ΣτΕ 3478-3479/2001, 2460-2461/2002, 1234/2003, 56/2005, 246/2006)⁹⁸. Το ιδιαίτερο αυτό καθεστώς των πανεπιστημιακών λειτουργιών έχει συγκεκριμένες πρακτικές συνέπειες. Πέρα από την ιδιαίτερη μισθολογική τους μεταχείριση που «απορρέει εμμέσως εκ της, υπό του Συντάγματος (άρθρο 16), αναγνωρίσεώς τους ως δημοσίων λειτουργιών με ιδιαίτερας σημασίας αποστολή, οι οποίοι είναι αναγκαίο να έχουν και ιδιαίτερος αυξημένα τυπικά και ουσιαστικά προσόντα»⁹⁹, η νομολογία δέχεται επίσης ότι τα μέλη ΔΕΠ πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να ασκούν απρόσκοπτα το διδακτικό και ερευνητικό τους έργο και στο πλαίσιο των προπτυχιακών μαθημάτων (με περαιτέρω συνέπεια να μην αρκεί η ανάθεση διδακτικού έργου μόνο σε μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών)¹⁰⁰.

VII. ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΣ.

Το άρθρο 16 παρ. 9 Σ. έχει διπλό περιεχόμενο. Αφενός, επιβάλλει στο Κράτος την επιχορήγηση και γενικότερα την ενίσχυση του αθλητισμού και, αφετέρου, θέτει τον αθλητισμό λόγω της σημασίας του υπό την «ανώτατη εποπτεία» του Κράτους. Και ναι μεν το δικαίωμα στον αθλητισμό, όπως και κάθε άλλο κοινωνικό δικαίωμα, δεν καθιερώνει αγωγή αξίωση, πλην όμως όταν πληρούνται οι νόμιμες προϋποθέσεις θεμελιώνεται κρατική υποχρέωση ενίσχυσης/επιχορήγησης των αθλητικών σωματείων και γεννάται αστική ευθύνη του Δημοσίου σε περίπτωση παραβίασης της υποχρέωσης αυτής¹⁰¹. Η λειτουργία του άρθρου 16 παρ. 9 Σ. δεν εξαντλείται πάντως στην ενίσχυση του αθλητισμού. Με τη συνταγματική αυτή διάταξη, δικαιολογούνται από συνταγματική άποψη μέτρα για την ενίσχυση του αθλητισμού, τα οποία, χωρίς ρητή συνταγματική ρύθμιση, θα εμφάνιζαν ενδεχομένως προβλήματα συνταγματικότητας (λ.χ. σε σχέση με την αρχή της ισότητας)¹⁰². Περαιτέρω, μέσω του άρθρου 16 παρ. 9 Σ. βρίσκει συνταγματική κάλυψη η κρατική παρέμβαση σε θέματα αθλητισμού.

Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας έχει ασχοληθεί περισσότερο με τη

⁹⁸ ΔΕφθεσσαλ 85/2021 με παραπομπές στη σχετική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας.

⁹⁹ Ολομ ΣτΕ 4741/2014. Βλ. και Ολομ ΣτΕ 479/2018 για τα μέλη του Εκπαιδευτικού Προσωπικού των ΤΕΙ. Βλ. επίσης και Ολομ ΣτΕ 3299/2014, σύμφωνα με την οποία δεν αντίκειται στο Σύνταγμα η παρακράτηση ποσοστού επί των αμοιβών των μελών ΔΕΠ πλήρους απασχόλησης από την άσκηση ελευθερίου επαγγέλματος.

¹⁰⁰ Βλ. ΣτΕ 3499/2015.

¹⁰¹ Βλ. λ.χ. ΔΠρωτΑθ 12844/2017, σύμφωνα με την οποία συνιστά παράνομη συμπεριφορά και γεννά ευθύνη προς αποζημίωση κατ' άρθρο 105 ΕισΝΑΚ η παράλειψη του Δημοσίου να καταβάλει στα αθλητικά σωματεία τις επιχορηγήσεις που εγκρίθηκαν από τη Γενική Γραμματεία Αθλητισμού.

¹⁰² Για τη συνταγματική προβληματική των ευνοϊκών ρυθμίσεων σχετικά με την εισαγωγή αθλητών στα ΑΕΙ, βλ. ανωτέρω.

συνταγματικότητα νομοθετικών ρυθμίσεων που απαγορεύουν ή περιορίζουν τις μετεγγραφές αθλητών. Η κατευθυντήρια αρχή της νομολογίας μπορεί να συμπυκνωθεί στο ότι οι (ιδιαίτερα συνήθεις στο παρελθόν) περιορισμοί των μετεγγραφών είναι αντισυνταγματικοί, εκτός εάν αποσκοπούν στην προστασία του αθλητισμού ή στην εξυπηρέτηση άλλων υπέρτερων λόγων δημοσίου συμφέροντος και, επιπλέον, σέβονται την αρχή της αναλογικότητας¹⁰³.

- 46 Σημειώνεται ότι οι ρυθμίσεις του άρθρου 16 παρ. 9 Σ. αφορούν μόνο τον ερασιτεχνικό αθλητισμό, όπως προκύπτουν και από την ένταξή τους στο άρθρο περί Παιδείας. Οι ίδιες ρυθμίσεις δεν αφορούν την επαγγελματική – επιχειρηματική αθλητική δραστηριότητα. Έτσι, η δράση των Ποδοσφαιρικών ή Καλαθοσφαιρικών Ανωνύμων Εταιρειών υπάγεται στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 5 παρ. 1 Σ. περί οικονομικής ελευθερίας.

¹⁰³ Βλ. αναλυτικά Κ. Χρυσόγονο/Σ. Βλαχόπουλο, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, ό.π., σελ. 396 επ.